The Department of Public Instruction, Bombay.

# आपस्तम्बीयधर्मसूत्रम्.

# APHORISMS

ON THE

# SACRED LAW OF THE HINDUS

## By ÂPASTAMBA.

EDITED

By Dr. GEORGE BÜHLER, C. I. E.

*SECOND EDITION REVISED,*

400 Copies.

## PART II.

CONTAINING THE EXTRACTS FROM THE SANSKRIT COMMENTARY OF HARADATTA, CALLED UJJVALÂ,

TOGETHER WITH A VERBAL INDEX TO THE SÛTRAS, BY Dr. TH. BLOCH.

Bombay:
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1894.

*Price*, *Rs.* 2-4-0

BOMBAY SANSKRIT SERIES NO. L.

BOMBAY:
EDUCATION SOCIETY'S STEAM PRESS, BYCULLA.

# CRITICAL REMARKS ON THE TEXT OF THE EXTRACTS.

In the first edition the text of the extracts from the Ujjvalâ was given exclusively according to the Devanâgarî MSS., Mr. U. I. being the chief authority for those from the first Praśna, and P. U. and Mr. U. II. for those from the second. A comparison of the three Grantha commentaries G. U.[1,2,3] and of M. U.* has shown that the text of the Ujjvalâ is corrupt even in the oldest and best Northern MSS., and that the Southern ones, though occasionally at variance with each other furnish, as might be expected, a much better version. There is a very large number of passages, in which all the Devanâgarî MSS. exhibit one and the same inferior or unintelligible reading against a better one of the Southern copies, or show interpolations or omissions. But it happens also that one or several of the Grantha MSS. side with the Northern copies, while the remainder has different readings. Among the three Grantha MSS. available for this edition, G. U.[1] most frequently stands by itself, while the two copies of the Burnell Collection, G. U.[2,3], come closer to those from the Dekhan and Benares. There are, however, cases in which the contrary is observable. A few examples will make this more intelligible :—

| D. U.[1] | Dharma Sûtra I. 2. 14 | G. U. |
|---|---|---|
| अर्थोनं[2] । ऊनमिति सर्वत्रापेक्ष्यते । चतुर्विंशतिवर्षाणि प्रतिवेदं षट् ॥ | | अर्धेन । ऊनमित्युपसमस्तमप्यपेक्ष्यते । चतुर्विंशतिवर्षाणि प्रतिवेदं षट् ॥ |
| | I. 2. 28. | |
| विना शिरसा सुखार्थमुष्णोदकादिना शरीरं न प्रक्षालयेत्[3] ॥ | | प्रक्षालनादिना अशुद्धया विना शोभार्थमुष्णाम्भसादिना न प्रक्षालयेत् ॥ |
| | I. 2. 37. | |
| सैरी सीरवाहाय कृता रज्जुः । तमालादण्[4] । तमालसंज्ञो वृक्षस्तस्य त्वचा मथिता तामली ॥ | | सैरी[5] सीरवाहयोक्तरज्जुः । तमलो मुलोदकसंज्ञो[6] वृक्षस्तस्य त्वचा मथिता तामली[7] ॥ |

* For the description of these MSS., See Part I., p. I. f.

[1] D. U. refers to the Northern Text and G. U. to the Southern.

[2] Omitted in M. U., the oldest and best Devanâgarî MS.

[3] Thus also G. U.[2, 3]

[4] Om. in M. U.

[5] Om. in G. U[1]; सीरं वाह°.—

[6] तामेलो G. U[1]; तमरो मूदयसंज्ञो G. U.[2, 3]

[7] तामरी G. U.[2, 3] Text and Com.

I. 2. 41.

कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम्। तच्च काषायं ब्राह्मणस्यैवेत्यर्थाद्गम्यते इतरयोर्वक्ष्यमाणत्वात्॥

एक आचार्या वस्त्रं च धार्यमुपदिशन्ति[1]। वस्त्रं कार्पासं तच्च काषायं कषायेण रक्तम्। ब्राह्मणस्येत्यर्थाद्गम्यत इतरयोर्वक्ष्यमाणत्वात्॥

I. 9. 6.

......... शम्याप्रासात्। पञ्चमीनिर्देशादर्वागिति गम्यते। शम्या क्षिप्ता यावति देशे पतति ततोर्वागिति[2]॥

..... शम्याप्रासात्। शम्या क्षिप्ता यावति देशे पतति ततोर्वागिति पञ्चमीनिर्देशाद्गम्यते॥

I. 11. 1.

काण्डोपाकरणं काण्डव्रतादेशनम्। तस्मिन्नहन्यमातृकस्यान्नं भुक्त्वा सप्रदीपमहरनध्यायः। [एतेनोत्तरं व्याख्यातम्][3]॥

काण्डोपाकरणं काण्डव्रतादेशनम्। तस्मिन्नहन्यमातृकस्यान्नं भुक्त्वा सप्रदीपमहरनध्यायः। अपर आह। भुक्त्वेति नानुवर्तते। तथा चोत्तरत्र भुक्त्वाग्रहणम्। काण्डोपाकरणं निमित्तमातृकस्य माणवकस्य सप्रदीपमहरनध्यायः। एतेनोत्तरं व्याख्यातम्॥

I. 11. 13.

ये मनुष्या भूत्वा प्रकृष्टेन तपसा देवाः संपन्नास्ते मनुष्यप्रकृतयो देवाः। ब्राह्मे पुराणे कुबेरनन्दीश्वरकुमाराद्य[4]। तेषां यज्ञस्तत्प्रीत्यर्थं[5] ब्राह्मणभोजनम्। तत्र भुक्त्वा सप्रदीपमहरनध्याय इत्येके मन्यन्ते। मनुष्यमुखेषु देवेष्विज्यमानेष्वित्यन्ये॥

ये मनुष्या भूत्वा प्रकृष्टेन तपसा देवाः संपन्नास्ते मनुष्यप्रकृतयो देवाः। नन्दीश्वरकुबेराद्य[4]। तेषां यज्ञे तत्प्रीत्यर्थं[5] ब्राह्मणभोजने भुक्त्वा सप्रदीपमहरनध्याय इत्येके मन्यन्ते। मनुष्यमुखेषु[6] देवेष्विज्यमानेष्वित्यपरे॥

I. 11. 6.

यस्मिन्नहनि काण्डमुपाकृतं च[7] न तत्तदहरधीयीत। अहरित्यहोरात्रोपलक्षणम्॥

यस्मिन्नहन्यहनि काण्डमुपाकृतं[8] न तत्तदहरधीयीत। तथा श्रावण्यां पौर्णमास्यामुपाकृत्य[9] प्रशस्तेऽहन्यन्तरे यस्य काण्डस्यानुवाकमध्येतुमारम्भं कुर्वीत[10] न तत्तदहरधीयीत। अहरित्यहोरात्रोपलक्षणम्॥

II. 15. 5.

भार्या पत्नी। परमगुरव आचार्यमातापितरः। संस्था मरणम्। भार्यायां संस्थितायां परमगुरूणां च संस्थायां सत्यां न केवलमुदकोपस्पर्शनम्। किं तर्हि। परेद्युरा तस्मात्कालादभोजनम्[11]॥

भार्या पत्नी। परमगुरवो मातापित्राचार्याः। संस्था मरणम्। भार्याया संस्थायां परमगुरूणां च संस्थायां सत्यां न केवलमुदकोपस्पर्शनम्। किं तर्हि। अपरेद्युरा तस्मात्कालादभोजनम्[12]॥

---

[1], [1] वस्त्रमुप° G. U[1]; वस्त्रं च धार्यम्° G. U[1]—

[2] Thus also G. U.[2, 3]—

[3] The bracketted words are found in M. U.—

[4] नन्दीश्वरकुमारादयः G. U.[2, 3]

[5] प्रतीत्यर्थं G. U.[1, 2]—

[6] मनुष्यमुखेन G. U.[3]

[7] च om. M. U.—

[8] यत्काण्डम्° G. U.[2]—

[9] पौर्णमास्याम् om. G. U.[2, 3]—

[10] °प्रशस्तेऽहन्तरे; °नुवाकमध्येता तु महारंभं सुवारंभं कुर्यारंभं कुर्वीत G. U[1].—

[11] Thus also G. U[1], which, however, reads अपरेद्युः—

[12] Thus G. U.[2, 3] the second of which has also मातृश: in the text of the Sûtra and आचार्यमातापितरः in the Com.

In most of these passages, where the Southern MSS. together oppose the Devanâgarî copies, the superiority of the former is very plain, and it can be easily shown how the errors arose. Thus in the remarks on Dh. Sû. I. 2. 14 the reading अर्थोनं is clearly a marginal gloss, which originally was intended to illustrate the note of the commentary, and was later incorporated with it. The fact that the best Devanâgarî MS., M.U., omits अर्थोनं is a confirmation of this view. The substitution of सर्वत्र for उपसमस्तमपि has been made with regard to the next Sûtra. But the word is not required. since all the MSS. have there again ऊर्मिमिनि प्रकरणाद्गम्यते. At the other hand, the Southern variant उपसमस्तमपि is indispensable on account of the form पादूनम् in the preceding Sûtra. Again, in the commentary Dh. Sû. I, 2, 37 the reading सीरवाहायकृता रज्जु : "a rope made for an ox dragging the plough" is plainly a mislection for सीरवाहयोक्त्ररज्जुः "the rope of the yoke of the plough-dragger," caused by a badly formed यक्त्र with the *prishthamâtrâ*. The grammatical remark तमालादण् is entirely out of place and makes no good sense, as little as the following तमालसंज्ञी, where clearly the real explanation regarding the tree mentioned in the Sûtra, has been lost.* Further, the omissions in the notes on Dh. Sû. I, 11, 1 and 6 have been evidently caused by the circumstance that in the former the phrase समदोषमहस्तनध्यायः occurs twice, and in the latter the sentence न तत्तदहरधीयीत. Finally, it is not difficult to see that the version of the remarks on Dh. Sû. I, 11, 3 is better in the Grantha MSS. than in the Northern ones. But it is interesting to observe that the corrupt readings कुमार and अन्यतीर्थ्ये occur already in some of the former. This fact indicates it the corruption of Haradatta's text must not be laid solely to e charge of the Dekhanî Pandits. And there are many other oints which confirm this view.

With respect to the cases, where one or two Grantha MSS., ide with the Devanâgarî copies, it will suffice to note that the requent discrepancies of the commentary in G. U[1] appear to be lue to intentionally made abbreviations, and that the rarer devia-

* With the form तामसी compare ताम्रसी Gobhila Gri. Sû. II. 10, 10, which, according to the commentary, means "hempen."

tions in G. U.[2,3] probably have been caused either by negligence or by the adoption of different readings in the text of the Sûtras. Under the circumstances stated, the extracts had to be corrected for the present edition according to the Grantha copies, and especially according to G. U.[1] and G. U.[3], which show not so many clerical mistakes as the very badly written G. U.[2]. Wherever these MSS. unanimously oppose those in Devanâgarî characters, their readings have been adopted. In case they differ, and one agrees with the Devanâgarî copies, the version of the latter has been retained. But in the more important cases of this kind the *variæ lectiones* of the Grantha MSS. have been given in the notes.

---

## CORRECTIONS OF THE TEXT OF THE DHARMA SÛTRA.

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Page | xi, | line 6, | for °शलल्यौ | read शल्यौ |
| „ | 5 | „ 12 | „ कषायं | „ काषायं |
| „ | 54 | „ 4 | „ धर्मप्रह्रादन | „ धर्मप्रह्राद न. |
| „ | 69 | „ 15 | „ दत्त्वा वहेरन् | „ दत्त्वावहेरन्. |
| „ | 70 | „ 1 | „ शोषयित्वा वहेरन् | „ शोषयित्वावहेरन्. |
| „ | 102 | „ 19 | „ कषायं | „ काषायं. |

---

EXTRACTS

FROM

# HARADATTA'S COMMENTARY CALLED UJJVALÂ.

---

## PRAŚNA I. PAṬALA 1. KHAṆḌIKÂ 1.

प्रणिपत्य महादेवं हरदत्तेन धीमता ।
धर्माख्यप्रश्नयोरेषा क्रियते वृत्तिरुज्ज्वला ॥

१. अथशब्द आनन्तर्ये । अतःशब्दो हेतौ । उक्तानि श्रौतानि गार्ह्याणि कर्माणि तानि च वक्ष्यमाणान्धर्मानपेक्षन्ते । कथम् । आचान्तेन कर्तव्यं शुचिना कर्तव्यं पवित्रपाणिना कर्तव्यं यज्ञोपवीतिना कर्तव्यमिति वचनादाचमनशौचादीन्यपेक्ष्यन्ते। संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मणीति वचनात्संध्यावन्दनम् । एवमशुचिकरनिर्वेषाः । द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमिति [ गौ० ध० शा० २१,४ ] वचनाद्ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तान्यपि । एवमन्येष्वपि यथासंभवमपेक्षा द्रष्टव्या । अतस्तदनन्तरं सामयाचारिकान्धर्मान्व्याख्यास्यामः । पौरुषेयी व्यवस्था समयः । स च त्रिविधः । विधिर्नियमः प्रतिषेध इति । तत्र प्रवृत्तिप्रयोजनो विधिः संध्योश्च बहिर्ग्रामादासनं वाग्यतश्चेत्यादिः [ १,३०,८ ] निवृत्तिप्रयोजनावितरौ । प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेति नियमः ( १,३१,१ ) क्षुदुपघातार्था भोजने प्रवृत्तिः । शक्या च यत्किंचिद्दिङ्मुखेनापि भुञ्जानेन क्षुदपहन्तुम् । तत्र नियमः क्रियते प्राङ्मुख एव भुञ्जीत न दक्षिणामुख इति । परिसंख्या नियमस्यैव कियानपि भेदः । एवं द्रव्यार्जने रागात्प्रवृत्तं प्रति नियमो याजनाध्यापनप्रतिग्रहैरेव ब्राह्मणो द्रव्यमर्जयेन्न कृषिवाणिज्यादिनेति । ब्राह्मणस्य गोरिति पदोपस्पर्शनं वर्जयेदित्यादिः [ १,३१,६] प्रतिषेधः । समयमूला आचाराः समयाचारास्तेषु भवाः सामयाचारिकाः । एवभूतान्धर्मानिति । कर्मजन्योऽभ्युदयनिःश्रेयसहेतुरपूर्वाख्य आत्मगुणो धर्मस्तद्धेतुभूतं कर्म । व्याख्यानमेवैतद्व्याख्यानम् । तत्र विधिषु तावद्विधेयानुष्ठानाद्धर्म इति नास्ति विप्र-

तिपत्तिः । नियमेष्वपि नियमानुष्ठानाद्धर्मः प्रतिषेधेष्वपि नञर्थानुष्ठानाद्धर्म इति केचित् । अत एव धर्मानित्यविशेषेणाह । अन्ये तु विधिष्वेव धर्मः । इतरयोस्तु विपरीतानुष्ठानादधर्मः केवलं न तु विषयाननुष्ठानात्कश्चिद्धर्मः । न ह्यप्रतिगृह्णन्नपिबन्सुरां धार्मिक इति लोके प्रसिद्धः । सूत्रेपि धर्मग्रहणमधर्मस्याप्युपलक्षणमिति स्थितिः ॥

२. किं नु भोः समयो यदि प्रमाणमिदमपि प्रमाणं भवितुमर्हति । चैत्यं वन्देत स्वर्गकामः । प्रागेव भुञ्जीत । केशाँल्लुञ्चेत् । तिष्ठन्भुञ्जीत । न स्नायादिति । तत्राह । धर्मज्ञेत्यादि ॥ न ब्रूमः समयमात्रं प्रमाणमिति । किं तर्हि । धर्मज्ञा ये मन्वादयस्तेषां समयः प्रमाणं धर्माधर्मयोः । कथं पुनरिदमवगतं धर्मज्ञा मन्वादयो न बुद्धादय इति । यद्युच्येत न बुद्धादीनामतीन्द्रिये धर्मे ज्ञानं संभवतीति तन्मन्वादिष्वपि समानम् । अथ तेषां धर्मज्ञानातिशयादतीन्द्रियेपि ज्ञानं संभवतीति तद्बुद्धादिष्वपि समानम् । यदाहुः ।

सुगतो यदि धर्मज्ञः कपिलो नेति का प्रमा ।
तावुभौ यदि धर्मज्ञौ मतिभेदः कथं तयोरिति ॥

३. वक्तव्यो वा विशेषः । तमाह । वेदाश्च । चोवधारणे । वेदा एव मूलप्रमाणं धर्माधर्मयोः । न च नित्यनिर्दोषेषु वेदेषूक्तोपालम्भसंभवः । स्वतःप्रमाणस्य हि शब्दस्य न वक्तृदोषनिबन्धनमप्रामाण्यम् । तदिहास्मदादीनां धर्मज्ञसमयः प्रमाणं धर्मज्ञानां तु वेदाः प्रमाणम् ।..........॥

४. ब्राह्मणाद्याश्चत्वारो वर्णसंज्ञकाः । ते च सामयाचारिकैर्धर्मैरधिक्रियन्ते । चतुर्णामेवोपदेशेपि पुनश्चतुर्ग्रहणं यथाकथंचिच्चतुर्ष्वन्तर्भूतानामपि ग्रहणार्थम् । ततश्च ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य इति बौधायनादिभिरुक्तानामनुलोमजानामत्र ग्रहणं मतम् ।............॥

६. ..............उपायनमुपनयनम् । ............ तस्माद्दुष्टकर्मप्रतिषेधार्थं सूत्रम् । यथा शास्त्रान्तरे । द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमिति [गौ० ध० शा० २१,४ ] अप्रतिषेधे तु दुष्टकर्मणामप्यधिकारो भवत्येव फलवन्ति च कर्माणीत्यभिधानात् । क्रियत इति कर्मेति निर्वचनात् । प्रागुपनयनात्कामचारभक्ष इति गौतमस्मरणम् [ २,१ ] ब्रह्महत्यादिमहापातकव्यतिरिक्तविषयमित्यनुपेतस्यापि दुष्टकर्मत्वसंभवाददुष्टकर्मणामुपनयनमित्युक्तम् । शूद्रप्रतिषेधस्तु प्राप्तानुवादः ॥

१०. अनेकवेदाध्यायिना वेदव्रतवदुपनयनमपि प्रतिवेदं भेदेन कर्तव्यमिति प्राप्त उच्यते ॥सर्वेभ्य इत्यादि। त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत्। तदित्यृचोस्या साविञ्याः परमेष्ठी प्रजापतिरिति मनुः ( २ । ११ ।) ततश्चोपनयनवत्साविञ्यनुवचनम्। तन्मुखेन सर्वे वेदा अनूक्ता भवन्ति। अतोगृह्यमाणविशेषत्वादेकमेवोपनयनं सर्वार्थम्। अस्मिन्नर्थे ब्राह्मणमपि भवति। ब्राह्मणमेव वा पठितमाथर्वणस्य वेदस्य पृथगुपनयनं कर्तव्यम्। तथा च तत्रैव श्रुतम्। नान्यत्र संस्कृतो भृग्वङ्गिरसोधीयीतेति ॥

१२. अविच्छिन्नवेदवेदिसंबन्धे कुले जन्माभिजनः। पाङ्क्तिरङ्गैः सह यथावदर्थज्ञानपर्यन्तमधीतो वेदो विद्या सर्वासंभवे वेद एव वा। ...... ॥

१३. तस्मिन्नेवोपनेतरि विद्याकर्म विद्याग्रहणं कर्तव्यमान्तमा समाप्तेः। अविप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः। यद्यसावाचार्यो धर्मेभ्यः प्रच्युतो न भवति। प्रच्युते तस्मिन्नसंपर्कार्हैन्यतो विद्याकर्म भवत्येव। येषां चाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामितन्नोपपद्यते। कथमुपनीयाध्यापनेनाचार्यकं भावयेदिति सकृदुपनीतस्य माणवकस्य न पुनरुपनयनसंस्कारः संभवतीति तं कथमन्योध्यापयेत्। एतेन मध्य आचार्यमरणे तद्वृत्तमध्ययनं नाचार्यान्तरात्संभवतीति द्रष्टव्यम् ॥

२७. आकारोभिविधौ। अनत्ययोनतिक्रमः स एवानात्ययः ॥ यादृच्छिको दीर्घः। आर्षो[*] वा प्रयोगः। प्रकरणादुपनयनस्येति गम्यते। यथा व्रतेषु समर्थः स्यात्तथैतावान्कालः प्रतीक्ष्यः। पूर्वमेव तु सामर्थ्ये सत्यष्टमवर्षाद्यतिक्रमे वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तमेव भवति। एवं षोडशादिभ्य ऊर्ध्वं कियन्तं कालमसमर्थानां पश्चात्सामर्थ्ये सति प्रायश्चित्तं भवत्येव ॥

२८. यस्य यः साविञ्याः काल उक्तस्तदतिक्रमे त्रैविद्यकम्। त्र्यवयवा विद्या तामधीयते ये ते त्रैविद्यास्तेषामिदं त्रैविद्यकम्। गोत्रचरणाद्वुञ् [ पा० ४,३,१२६ ]। चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वुञ्। एवंभूतं ब्रह्मचर्यम्। अग्निपरिचर्यामध्ययनं शुश्रूषामिति परिहाप्य सकलं ब्रह्मचारिधर्मं चरेत्।...॥

३०. ...... शक्तस्य त्रिषवणमशक्तस्य यथाशक्ति ॥

३२. यस्य माणवकस्य पिता पितामहश्चानुपेतो स्यातां स्वयं च ते तथाविधास्ते माणवका ब्रह्महसंस्तुता ब्रह्महण इत्येव संकीर्तिता ब्रह्मवादिभिः। अतस्तस्मिंस्तच्छब्दप्रयोगस्तद्धर्मास्त्यर्थः।...............॥

---

[*] Thus M. U., G. U[1]., B read भान्दो.

## PATALA 1. KHAṆḌIKÂ 2.

६. ………… प्रपितामहादि प्रपितामहादारभ्य प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं च।…………॥

७. गृहमेधो गृह्यशास्त्रं गृहस्थधर्मो वा। नाध्यापनं कृत्स्नस्य वेदस्य किंतु गृह्यमन्त्राणामेव॥

१३. …… पादेनोनं पादूनम्। पररूपं शकन्ध्वादित्वात्। षट्त्रिंशद्वर्षाणि प्रतिवेदं नव॥

१४. ऊनमित्युपसमस्तमप्यपेक्ष्यते। चतुर्विंशतिवर्षाणि प्रतिवेदं षट्॥

१५. पादेनूनमिति प्रकरणाद्गम्यते। द्वादश वर्षाणि प्रतिवेदं त्रीणि॥

१६. अवरार्ध्यशब्दोवरमात्रेत्यस्मिन्नर्थे वर्तते। द्वादश वर्षाण्यवरमात्रा यथा भवति तथा ब्रह्मचारिणा गुरुकुले वस्तव्यम् ………………॥

१७. ब्रह्मचारिविद्यार्थशब्दयोरर्थ उक्तः। यो ब्रह्मचारी विद्यार्थो भवति न तेन दिवसमात्रमपि परस्य समीपे वस्तव्यमाचार्यसमीप एव वस्तव्यमित्युक्तं भवति। विद्यार्थस्येति वचनान्नैष्ठिकस्य कदाचिदन्यत्र वासेपि न दोषः। यद्वा भोजननिवृत्तिरेवोपवासः परलोकार्थमुपवासः परोपवासः स विद्यार्थस्य न भवति नैष्ठिकस्य न दोष इति। अत्र पक्ष आहिताग्निरनड्वानित्यादि (२,९,१३) विद्यार्थब्रह्मचारिविषयम् ……………………………॥

२१. ……… अधःशब्दस्य सवर्णदीर्घत्वं छान्दसमपपाठो वा।……॥

२२. अनुदेश्यं श्राद्धान्नं देवतार्थं वोद्दिष्टं तन्न भुञ्जीत॥

२६. उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम्।
एकशय्यासनक्रीडा चुम्बनालिङ्गने तथा।
इत्यादेः सर्वस्योपलक्षणं मैथुनग्रहणम्॥

२७. श्लाघा शोभोत्सन्ना यस्य स उत्सन्नश्लाघः। एवंभूतो भवेत्। प्रक्षणादिना मुखादिकमुज्ज्वलं न कुर्यात्॥

२८. विना शिरसा सुखार्थमुष्णोदकादिना शरीरं न प्रक्षालयेत्॥

२९. यानि मूत्रपुरीषाद्यशुचिलिप्तान्यङ्गानि तानि कामं मृदादिभिः प्रक्षालयेद्यावद्गन्धो लेपश्चापैति। तदपि गुरोरसंदर्शे यत्र स्थितं गुरुर्न पश्यति। तत्राचार्यप्रकरणे गुरुग्रहणात्पित्रादीनामपि ग्रहणम्॥

---

[1] G. U¹:–कतन्तवत ; G. U²:– कतरन्तावत्। but, see the Vârttika on Pâṇ. vi. 1. 94.

[2] G. U¹. प्रक्षालनादिना अशुद्धया विना शोभार्थमुष्णोदकादिना न प्रक्षाल्येत्॥

३०. स्नाने प्राप्ते न श्लाघमानः स्नायात् । किंतु दण्डवत्प्लवेत् । स्नानीयैर्द्रव्यैर्मलापकर्षणं श्लाघा जले क्रीडा वा । अपर आह । अङ्गानि न प्रक्षालयीतेत्या समावर्तनान्नित्यस्नानस्य प्रतिषेधः । प्रक्षालयीत त्वशुचिलिप्तानीति नैमित्तिकस्नानविधिः । नाप्सु श्लाघमानः स्नायादिति तत्रैव श्लाघाप्रतिषेध इति ॥

३१. सर्वानेव केशाञ्जटां कृत्वा बिभृयादिति ॥

३३. मुञ्जानां विकारो मौञ्जी । त्रिवृत्त्रिगुणा । एवंभूता ब्राह्मणस्य मेखला भवति । सा च शक्तिविषये शक्तौ सत्यां दक्षिणेनावृत्तानां प्रदक्षिणवृत्तानां कर्तव्या । तद्धितार्थे गुणभूतानामपि मुञ्जानामेतद्विशेषणम् ॥

३५. अथवायोमिश्रा । कचित्कालायासेन बद्धा मौञ्जी मेखला भवति राजन्यस्य ॥

३६. अविरूर्णायुः कम्बलप्रकृतिस्तत्संबन्धिन्यूर्णावी । तत्कृतं सूत्रमावीसूत्रम् । ............ ॥

३७. सैरी सीरवाहयोक्त्ररज्जुः । तमलो मुलोदकसंज्ञो वृक्षस्तस्य त्वचा प्रथिता तामली[1] ॥

३८. .........वार्क्षी याज्ञियस्य वृक्षस्य विकार इति कल्पान्तरे । पूर्वो विधिर्वर्णसंयुक्तः । अयं तु सर्वसाधारणः । अत्र च सामयाचारिक एव दण्डविधिः सर्ववर्णार्थः सन्निहानूद्यते नैय्यग्रोधादिषु मन्त्रप्रापणार्थम् । अन्यथा पलाशस्यैव मन्त्रेणादानं स्यात्तूष्णीमन्येषाम् । सुश्रव इत्यस्य पालाशस्याभिधानत्वात् ॥ देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत्पर्ण उपाश्रिणोत् सुश्रवा वै नामेति............इति गृह्यवृत्तौ[2] ॥

३९. वस्यते कौपीनमाच्छाद्यते येन तद्वासः । तद्वक्ष्यते ॥

४०. शणस्य विकारः शाणी पटी । क्षुमातसी तस्या विकारः क्षौमम् । श्वेतपटाख्यो वासोविशेष इत्यन्ये । आजिनं यस्य कस्यचिन्मेध्यस्य पशोः । त्रीण्येतानि वर्णानुपूर्व्येण वासांसि ॥

४१. एक आचार्या वस्त्रं च धार्यमुपदिशन्ति । वस्त्रं कार्पासं तच्च काषायं कषायेण रक्तं ब्राह्मणस्येत्यर्थाद्गम्यते इतरयोर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥

---

[1] सीरं वाहयोस्त्रं रज्जुः । तामिलो मुलोदक° G. U[1], °रज्जुः । समरसंज्ञो G. U[2].

[2] See Âpast. Gṛi. Sû. p. 68 ed. Winternitz; the Grantha copies of the Commentary say simply गृह्ये मतम् ॥

## PATALA 1. KHANDIKĀ 3.

२. हरिद्रया रक्तं हारिद्रम् । एतान्युत्तरीयाणि ॥

३. वस्ताजिनमिति वक्ष्यमाणत्वादिहाप्याजिनामिति गम्यते । अजिनं त्वेवोत्तरं धारयेदित्युपनयनप्रकरणे [ १,३,१० ] यदजिनं धार्यमुक्तं तद्धारिणं ब्राह्मणस्य । हरिणो मृगस्तस्य विकारो हारिणम् । ऐणेयं वा कृष्णम् । एणी मृगी तस्या विकार ऐणेयम् । एण्या ढञ् [ पा० ४,३,१५९ ] द्विविधा एण्यः कृष्णा गौराश्च । ततो विशेष्यते कृष्णमैणेयमिति ॥

४. अस्मिन्पक्षे विशेष उच्यते ॥ कृष्णमित्यादि ॥ कृष्णं चेद्बिभृयाद्धारिणं ततस्तस्मिन्नुपस्तीर्णे नासीत न शयीत । अयं तावदर्थः । शब्दनिर्वाहस्त्ववसावासनशायीत्यत्र कृतः ॥

५. रुरुर्बिन्दुमान्मृगः ॥

७. अविरूर्णायुः । स एवाविकः । तस्य चर्माविकम् । तत्सर्वेषां वर्णानाम् । तस्य हारिणादिभिर्विकल्पः ॥

८. अयमप्याविक एव । प्रावरणमेव सर्वेषाम् । काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ( १,२,४१) इत्यारभ्य वासांस्यजिनानि च विहितानि ॥

९. तत्र कामवशेन विशेषमाह ॥ ब्रह्मवृद्धिमित्यादि ॥ ब्रह्मवृद्धिर्ब्राह्मणवृद्धिः । क्षत्रवृद्धिः क्षत्रियवृद्धिः ॥

१०. अथ स्वपक्षमाह ॥ अजिनमित्यादि ॥ उत्तरमुत्तरीयं तदजिनमेव धारयेत् ॥

१२. द्यूतादिस्थानं सभा । उत्सवादिषु समवायः समाजः । ताः सभाः समाजांश्च ताच्छील्येन न गच्छेत् । यदृच्छया गमने न दोषः ॥

१३. जनवादः परीवादो लोकवार्ता वा ।.........॥

१५. येषु प्रदेशेषु गुरुरुदाचरति पौनःपुन्येन चरति तेषु स्वैरिकर्माणि मैत्रप्रसाधनादीनि न कुर्यात् ॥

१७. मृदुः क्षमावान् ॥

१८. इन्द्रियाणामसद्विषये प्रवृत्त्यभावः शमस्तद्वान् ॥

१९. विहितेषु कर्मस्वग्लानिर्दमस्तद्वान् ॥

२१. लब्धे नष्टे मृते वा धृतावेवावस्थितः स्यात् । न हृष्येन्न विषीदेत् ॥

२२. उत्साहसंपन्नः । ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः [ पा० ३,२,१३९ ] । तत्रानुस्वारश्छान्दसोपपाठो वा ॥

२४. परभाग्यात्संतापोसूया तच्छीलो न भवेत् ॥

२५. अपपात्राः प्रतिलोमा रजकादयः । अपगतानि हि तेषां पात्राणि पाकाद्यर्थानि चतुर्भिर्वर्णैः सह । अभिशस्तान्वक्ष्यति । अथ पतनीयानीत्यादिना [ १,२१,७ ] । तानुभयान्वर्जयित्वान्यत्र भिक्षेत …………… सायं प्रातरिति वचनान्न सायंगृहीतेन प्रातराशो नापि प्रातर्गृहीतेन सायमाशः ॥

२६. अथ भिक्षाप्रत्याख्यानं निन्दितुं ब्राह्मणमाकृष्यते ॥ स्त्रीणामिति॥व्याख्यातः समाहितो ब्रह्मचारी । याभिः स्त्रीभिर्भिक्षा प्रत्याख्यायते तासां प्रत्याचक्षाणानां स्त्रीणामिष्टं यागैरर्जितं धर्मं दत्तं दानेनार्जितं हुतं दर्विहोमैर्गार्ह्यैरर्जितं सर्वमेव धर्मं वृक्त आच्छिनत्ति । यस्मादेवं तस्माद् ब्रह्मचारिसंघं चरन्तं न प्रत्याचक्षीत । उहवा इति निपातो वाक्यालंकारार्थः । अपिहशब्दौ कदाचिदित्येतमर्थं द्योतयतः । एषु संघीभूतेषु ब्रह्मचारिषु कदाचिदेवंविधः समाहित एवंव्रतः । अथ ब्रह्मचर्यविधिरित्यारभ्य [१,१,१८] यानि व्रतान्युक्तानि तद्वान् ब्रह्मचारी स्यात् । संभावनायां लिङ् । …… ॥

२७. भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । न तल्लिङ्गाभासेनोच्छिष्टं मन्तव्यम् । किंतु दृष्टश्रुताभ्यामेव । दृष्टमात्मनः प्रत्यक्षम् ॥ श्रुतमाप्तोपदेशः । ताभ्यामेव तदुच्छिष्टं मन्तव्यम् । अयमंशः प्राप्तानुवादः पूर्वमंशं विधातुं यथा नानुवपद्करोत्यपि वोपांश्वनुवपद्कुर्यादिति ॥

३४. तैः स्वकुलैः सह विप्रवासेन्येभ्योपि श्रोत्रियेभ्यः प्रब्रूयात् ।……॥

३५. आत्मा प्रयोजनं प्रयोजको यस्य स आत्मप्रयोजनः । एवंभूतो भिक्षां न चरेत् । आत्मार्थं न चरेदित्यर्थः। अस्य प्रयोजनम् । यदा श्रोत्रिया अपि न लभ्यन्ते तदा प्रोषितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीतेति वक्ष्यमाणमप्रोषितेपि यथा स्यादिति ॥

३६. अमत्रं भोजनपात्रं भुक्त्वेति संनिधानात् । तत्स्वयमेव प्रक्षालयीत प्रक्षालयेत् । भिक्षापात्रस्य त्वन्येनापि प्रक्षालने न दोषः । उभयोरपि पात्रयोर्ग्रहणमित्यन्ये ॥

४०. आर्यस्त्रैवर्णिकस्तस्मा अनुपनीताय पर्यवदध्यात्सर्वमेकस्मिन्पात्रेवधाय तत्समीपे भूमौ स्थापयेत् ॥

४१. अन्तर्धानमन्तर्धिः । सोस्यास्तीति व्रीह्यादित्वादिनिः [ पा॰ ५.२,

११६ ] । अन्तर्धी दासः । अन्तर्हितं हि तस्य शूद्रत्वमाशौचेषु स्वामितुल्यत्वात् । प्रकरणाद्याचार्यस्येति गम्यते । आचार्यदासाय शूद्राय पर्यवदध्यादित्यर्थः ॥

४२. यदि शिष्य आचार्यार्थमात्मार्थं वा प्रोषितः स्यात्तदा भैक्षात्किंचिदादायाग्नौ कृत्वा प्रक्षिप्य शेषं भुञ्जीत । श्रोत्रियाणामसद्भावेन्येभ्योपि श्रोत्रियेभ्यः [ सू० ३४ ] इत्येतत्तु न भवति । यदि स्यात्तत्रैवायं प्रब्रूयात्तदभावेग्नौ कृत्वा भुञ्जीतेति । यद्यपि तत्राचार्यस्य विप्रवासः प्रकृतस्तथापि न्यायसाम्याच्छिष्यस्यापि प्रवासो भविष्यति ॥

४३. भैक्षं हविषा हविष्ट्वेन संस्तुतं संकीर्तितम् । तत्र तस्मिन्हविष्याचार्यो देवतार्थे देवताकार्ये तत्रेत्यर्थत्वात्तस्य ॥

४४. तस्य जाठराग्नौ हूयमानत्वात् ॥

## PATALA I. KHANDIKÂ 4.

१. अनुवादेषु सर्वत्र विधिः कल्प्यते । तं भोजयेत् । भोजयित्वा तस्योच्छिष्टं प्राश्नीयात् । प्राश्नातीति अकारपाठश्छान्दसः । शादिति [ पा० ८,४,४४ ] श्चुत्वप्रतिषेधात् ॥

२. इडाभक्षणादिस्थानीयमित्यर्थः ॥

३. यदन्यानि द्रव्याणि गवादीनि भिक्षाचरणे लब्धानि समिदादीनि च स्वयमाहृतानि यथालाभमुपहरति दक्षिणा एव ताः ।............॥

५. अस्मै शिष्यायाचार्यः श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं न दद्यात् ॥

६. किं पुनस्तत् ॥यथेति॥ यथेतिवचनाच्छ्रुतिविप्रतिषिद्धमिति लक्षणतः प्रतिषेधाच्च क्षारादिग्रहणमेवंविधस्योपलक्षणम् ॥

७. अभ्यङ्गशेषो गन्धशेषो माल्यशेष इत्यादयोपि ब्रह्मचारिणः प्रतिषिद्धा आचार्येण न देया इत्युक्तं भवति । केचित्तु श्रुतिविप्रतिषिद्धमप्याचार्यस्य शेषमुपयुञ्जाना दृश्यन्ते पूर्वैः पूर्वे आचारः प्रमाणमिति वदन्तः । तन्निराकरोति ॥

[1] श्रोत्रियाणां संभावे असत्भावे – – – ब्रूयात्त° G. U[1]; श्रोत्रियाणां सत्भावे चान्येभ्यो – – – इति तत्तत्र भवति G. U.[3]

[2] Compare also note to the text.

८. अनुमानाय प्रभवतीत्यानुमानिकः। आचाराद्धि श्रुतिः स्मृतिर्वानुमीयते। तस्मादानुमानिकादाचारात्प्रत्यक्षा श्रुतिर्बलीयसी। तद्विरोधे तु नानुमातुं शक्यते। अनुमानमबाधितमिति न्यायात्। एवं च ब्रुवता ब्रह्मचारिणः क्षारलवणप्रतिषेधः प्रत्यक्षब्राह्मणमूल इति दर्शितं भवति॥

९. यद्यपि क्षारलवणादिप्रतिषेधश्रुतेरुच्छिष्टव्यतिरिक्तो विषयः संभवति तथापि संकोचोपि तस्या अविशेषप्रवृत्ताया आनुमानिकादाचारादयुक्तः। ननु परस्परविरुद्धा अपि श्रुतय उपलभ्यन्ते। यथा गृह्णाति न गृह्णातीति। तत्किमाचारात्संकोचिकापि श्रुतिर्नानुमीयते। अत आह। दृश्यत इत्यादि॥ स्यादेवं यद्ययमाचारो गृह्यमाणकारणः स्यात्। गृह्यते तु प्रवृत्तिकारणम्॥

१०. तत्किम्॥ प्रीतिरित्यादि॥ क्षारलवणादिभोजने भुञ्जानस्य प्रीतिर्भवति। ततश्च यत्र तु प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्तीति न्यायात्र संकोचिका श्रुतिरनुमीयत इति॥

१२. यदि तयोर्धर्मादिप्रतिपत्तिरपायो भवति ततो न भोज्यम्। यद्वा भुञ्जानस्य ब्रह्मचारिणो यदि धर्मविप्रतिषेधो भवति मधुमांसादिमिश्रितत्वेन ततो न भोज्यमिति॥

१४. ....... अधोनिधानमाचार्यस्य पुत्रादिषु बालेषु पतनशङ्कया। अपर आह। आत्मनः समिदाधानार्थमेधाहरणमिति। उक्तं हि गृह्ये। एवमन्यस्मिन्नपि सदारण्यादेधानाहरेयिति [ गृ० सू० ११,२४ ]। तदनुवादेनाधोनिधानमत्र विधीयते। दृष्टार्थमदृष्टार्थं चेति॥

१५. .........समिद्धार इति। अण् कर्मणि चेति ( पाणि० ३,३,१२ ) तुमर्थेण्प्रत्ययः॥

१६. परिसमूहनं परितो मार्जनम्। विप्रकीर्णस्याग्नेः राशीकरणमित्यन्ये। यथोपदेशं यथा गृह्य उक्तं तथा समिध आदध्यात्। गृह्ये विहितमपि समिदाधानं विधीयते सर्वाचरणार्थं सायं प्रातरित्यादिकान्विशेषान्वक्ष्यामीति वा॥

१८. समिदाधानेन समिद्धमग्निं पाणिनैव परिसमूहेन समूहन्या। समूहनी संमार्जनी दर्भनिर्मिता वेदाकृतिराचारात्॥

१९. .........यथाकामस्य भावो याथाकामी। ष्यजन्तत्वादीकारः॥

२०. अग्निपरिचर्यायां परिसमूहने परिषेचने च यदुपयुक्तमुदकं तच्छेषेण वृथाकर्माण्यदृष्टप्रयोजनरहितानि पादप्रक्षालनादीनि न कुर्वीत ।........।।

२१. पाणिसंक्षुब्धं पाणिना संक्षोभितं तेनोदकेन नाचमेत् । इदं तडागादिषु स्वयमाचमने । यदापर आचामयति तदैकेन पाणिना यदावर्जितमुदकं तेनापि नाचामेत् । किंतूभाभ्यां हस्ताभ्यां करकादि गृहीत्वा यदावर्जितमुदकं तेनाचामेत् । एवं च स्वयं वामहस्तेनावर्जितेनापि नाचामेत् । अलाबुपात्रेण नालिकेरजेन वैणवेन ताम्रमयेन वा स्वयमाचमनमाचरन्ति शिष्टाः ।।

२२. पूर्वमदिवास्वापी [ १,२,२४ ] इत्यनेन दिवास्वापः प्रतिषिद्धः । अनेन रात्रावपि यदाचार्यो न स्वपिति तावन्तं कालं स्वापः प्रतिषिध्यते । स्वप्नकथनं वर्जयेदित्येके ।।

२३. अथ स्वप्नस्य प्रकृतत्वात्स्वमानन्तरं ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थायेत्यर्थः । अहरहर्नित्यमाचार्यं गोपायेद्रक्षेत् । किं दण्डादि गृहीत्वा। नेत्याह ।धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः । धर्मयुक्तानि कर्माणि समित्पुष्पकुशाहरणादीनि । अर्थयुक्तानि युग्यघासाहरणादीनि ।।

२४. स ब्रह्मचारी यावदुत्थानादस्य यावच्च संवेशनादेवमाचार्यं गुप्त्वा संविशञ्छयनं भजन्धर्मगोपाय माजूगुपमहमितीमं मन्त्रं ब्रूयात्। धर्म गोपायतीति धर्मगोपाय आचार्यस्तमाजूगुपमहमाभिमुख्येन रक्षितवानस्मि । इदानीं तु संविशामीति मन्त्रार्थः । अपर आह । हे धर्म मां गोपाय रक्ष । आजूगुपमहमाचार्यमेतावन्तं कालमिति ।।

२७. प्रसह्य वा स्वयं निवर्तयेत्मित्रादिभिर्वा निवर्तयेत् ।।

२८. ........... जघन्यशब्दः पश्चादर्थः ।........... प्रयोजनमुपनयने मा सुषुपथा इति संशासनस्यायमर्थः । न स्वापस्यात्यन्ताभाव इति । अथशब्दश्च वाक्योपक्रमे ।।

२९. ........... प्राणिहितात्मा प्रकर्षेण निहित आचार्यकुले स्थापित आत्मा येन स तथोक्तः । प्रकर्षश्चान्ततस्तत्रैव शरीरन्यासः । ...........। अस्यैवंविधस्य ब्रह्मचारिणोत्रैव ब्रह्मचर्याश्रमे सर्वाणि फलवन्ति ज्योतिष्टोमादीनि कर्माण्यवाप्तानि भवन्ति । तत्फलावाप्तिरेव तदवाप्तिः ।........... तदेवं नैष्ठिकब्रह्मचारिविषयमिदं सूत्रम् ।।

## PAṬALA II., KAṆḌIKÂ 5.

१. आचार्याधीनः स्यादित्यादयो नियमा ये निर्दिष्टा अस्मिन्ब्रह्मचारिप्रकरणे तपःशब्दस्तेषु द्रष्टव्यो न कृच्छ्रादिषु ॥

२. तेषां नियमानामतिक्रमे विद्याकर्म विद्याग्रहणं ब्रह्म निःस्रवति गृहीतं वेदं निःसारयत्येतस्मान्नियमातिक्रमेणाध्येतुः पुरुषात् । न केवलमेतस्मात्किं तर्हि सहापत्यात् । अपत्येन सह वर्तत इति सहापत्यः । अपत्यादपि ब्रह्म निःसारयति । यद्यप्यपत्यं नियमातिक्रमकारि न भवति तथापि पितुर्दोषादेव ततोपि ब्रह्म निःसारयति । नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं कुर्वतः पुरुषात्सहापत्याद्गृहीतं ब्रह्म निःसारयतीति ब्रह्मयज्ञादिषूपयुज्यमानमप्यकिंचित्करं भवतीत्यर्थो विवक्षितः । स्रवतेः सकर्मकस्य प्रयोगो भाष्ये दृष्टः स्रवत्युदकं कुण्डिकेति । अपर आह । तदतिक्रमे विद्याकर्म नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं न कर्तव्यम् । कुतः । यतो निःस्रवति ब्रह्म निःसरतीत्यर्थः । शेषं समानम् । विद्याकर्म च निःस्रवति ब्रह्म च निःस्रवतीत्यन्ये । कुर्वत इति वाऽध्याहार्यम् । तदतिक्रमे विद्याकर्म कुर्वतो ब्रह्म निःस्रवतीति ॥

३. कर्तशब्देन श्वभ्राभिधायिना नरको लक्ष्यते । ...... ॥

४. ......... अवरेष्ववार्चीनेषु कलियुगवर्तिषु । ऋषयो न जायन्ते मन्त्रदृशो न भवन्ति नियमातिक्रमस्येदानीमवर्जनीयत्वात् ॥

५. कथं तर्ह्यद्यतना अतिक्रामन्तोपि नियमानल्पेनैव यत्नेन चतुरो वेदान्गृह्णन्ति । युगान्तरे सम्यगनुष्ठितस्य नियमकर्मणः फलशेषेणेत्याह । श्रुतर्षय इत्यादि ॥ पुनः संभवः पुनर्जन्म ॥

६. अत्रोदाहरणम् ॥ यथा श्वेतकेतुः ॥ श्वेतकेतुर्ह्यल्पेन कालेन चतुरो वेदाञ्जग्राह । तथा च छान्दोग्यम् [ ६,१,१ ] ।

श्वेतकेतुर्ह्यारुणेय आस तँ ह पितोवाच । श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सौम्यास्मत्कुलीनोननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ॥ स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान्वेदानधीत्य महामनानूचानमानी स्तब्ध एवासेति ॥

७. अब्रह्म पि । पररूपं कर्कन्धुवत् । अपेरकारलोपो वा पिहितपिनद्धा-

¹ कतमत्तत् C. U. ४., ३. —

दियत् । वेदव्यतिरिक्तमपि यत्किंचिद्विषमन्त्रादिकं समाहितो नियमवान्भूत्वाचार्यादुपयुङ्क्ते गृह्णाति तस्मिन्वेदव्यतिरिक्ते ब्रह्मवदेव फलं भवति ॥

९. यैरनुष्ठितैर्गुरुः प्रसीदति तानि गुरुप्रसादनीयानि पादप्रक्षालनादीनि कर्माणि । स्वस्तीत्यविनाशि नाम तत्प्राप्तिसाधनं स्वस्त्ययनम् । तच्च त्रिविधं दृष्टार्थमदृष्टार्थमुभयार्थं चेति । दृष्टार्थं बाहुनदीतरणादिनिषेधः । अदृष्टार्थं क्षारादिनिषेधः । उभयार्थं भिक्षाचरणादि । अध्ययनसंवृत्तिरधीतस्य वेदस्याभ्यासः ॥

११. ............ उक्ता सिद्धिः । अथो यत्किं च मनसेति ( सू० ९ ) अत्रोक्तानां पुनर्वचनमादरार्थम् । ... ॥

१२. सदा प्रतिदिनं महान्तमपररात्रं रात्रेः पश्चिमे याम उत्तिष्ठेत् । उत्थाय च समीपे तिष्ठन्गुरोः प्रातरभिवादमभिवादयीताभिवादयेत् । ... ॥

१४. ......इदं नैमित्तिकं पूर्वं नित्यम् । अथ काम्यम् ॥

१६. ............ मध्यसममुदरसमं वैश्यः । ऊरुसममित्यन्ये । नीचैः पादसमं शूद्रः । प्राञ्जलिं यथा तथाभिवादयीताञ्जलिं कृत्वेत्यर्थः । प्राञ्जलिरिति तु युक्तः पाठः[1] ॥

१७. अभिवादनस्य यत्प्रत्यभिवादनं तत्राभिवादयितुर्नाम्नः प्लवनं कर्तव्यम् । प्लुतं कर्तव्यमित्यर्थः । पूर्वेषां वर्णानां शूद्रवर्जितानामभिवादयमानानाम् । प्रत्यभिवादेऽशूद्रे [ पा० ८,२,८३ ] इति पाणिनीयस्मृतिः । तत्र वाक्यस्य टेः [ ८,२,८२ ] इत्यनुवृत्तेः प्रत्यभिवादस्य वाक्यस्यान्ते नामप्रयोगस्तस्य टेः प्लुत आयुष्मान्भव सौम्या ३ इति प्रयोक्तव्यः । स्मृत्यन्तरवशान्नाम्नश्च पश्चादकारः । आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने । अकारस्तस्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरप्लुतः ॥ इति मनुः ( २,१२५ ) आयुष्मान्भव सौम्य देवदत्ता ३ अ इति प्रयोगः । शंभुर्विष्णुः पिनाकपाणिश्चक्रपाणिरित्यादीनां नाम्नां संबुद्धौ गुणे कृत एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुताविति [ पा० ८, २,१०७ ] अयमपि विधिर्भवति । अन्ते अकारः । तयोर्य्वावचि संहितायामिति [ पा० ८, २, १०८ ] यकारवकारौ च भवतः । शंभा ३ व । विष्णा ३ व । पिनाकपाणा ३ य । चक्रपाणा ३ य । अत्र सूत्रे प्रत्यभिवादने चेति चकारस्यार्थं न पश्या-

[1] प्राञ्जलिर्यथा G U.[1], —

मः । अपर आह । अभिवादने प्रत्यभिवादने च श्रावनमिति । अस्मिन्नपि पक्षे द्वंद्वेनाभिहितत्वाच्चशब्दोनर्थक एव । अभिवादने च शास्त्रान्तरे न कश्चिद्गुतो विहितस्तस्मादनर्थक एव चकारः । अनर्थकाश्च निपाता बहुलं प्रयुज्यन्ते ॥

१९. अन्यदा सर्वदा पूर्वोक्तेनैव प्रकारेणाभिवादनमेव । अयमनुवाद उत्तरविवक्षया ॥

२१. …… …… अधिशब्द उपरिभावे । अधस्ताच्चोपरिष्टाच्चाभिमृश्य सकुष्ठिकं सगुल्फम् । साङ्गुष्ठमित्यन्ये । उपसंगृह्णीयात् । … ॥

२२. ……… कृत्यानां कर्तरि वा ( पा० २,३,१२ ) इति कर्तरि षष्ठी …… ॥

२३. सर्वं च तदहश्च सर्वाह्णम् । ……… सदा सुयुक्तः सुसमाहितोनन्यचित्तः । अध्ययनादनन्तरः । अन्तरयतीत्यन्तरः । अध्ययनाद्यथात्मानं नान्तरयति यथाध्ययनं न विच्छिद्येत तथा स्यात् । अध्याये स्वाध्यायकाले । अध्याय इत्यनुवादो मनसा चानध्याय इति विशेषविधानात् । अध्यायेदिति प्रायेण पठन्ति । तत्र तकारोपपाठश्छान्दसो वा ॥

२४. गुरुकर्मसु च तथा सुयुक्तोनन्तरश्च स्यात् ॥

२५. अनध्यायकाले च मनसाध्ययनादनन्तरः स्यात् । संदेहस्थानानि मनसा निरूपयेत् । अध्ययनविषयामेव चिन्तां कुर्यात् ॥

२६. ……… नाध्यापने स्वयं प्रवर्तयेत् ॥

---

## PAṬALA II., KAṆḌIKÂ 6.

३. एनमाचार्यं प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥

४. यदा तु गुरुः खट्वायां शेते तदा तं प्रति प्रसारणं न दोषायेत्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तत्रापि दोष इति ॥

१०. …… न सोपानत्क आसीदेत्रापि वेष्टितशिराः । अवहितपाणिर्दात्रादिहस्त एवंभूतो नासीदेत् ॥

११. अध्वानं प्राप्तोध्यापन्नः । ……… ॥

१२. न चेदाचार्यसमीप उपसीदेदुपविशेत् । यदि तूपविशेदध्यापन्नः कर्मयुक्तो वा न भवेत्तदोपानत्प्रभृतीनि विहायोपविशेत् ॥

१३ यो य देव भजते स तद्वाचनयैवाचार्यमुपासीन । अविकथयन् । व्यर्था कथा विकथा । तामकुर्वन् । अविमना अविक्षिप्तमना । .. ॥

१६ .. नीचो विपर्ययेणेत । .. ॥

१७ अन्यत्र कुड्यादावपश्रितो न स्यात् । कुड्याद्यपश्रितो नासीत ॥

१८ यदा द्विवस्त्रस्तदान्यतरेण यज्ञोपवीती स्यात् । अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थ इति [ २,४,२२ ] । एष कल्पस्तदा न भवति ॥

१९ यदा त्वेकवस्त्रो भवति तदाधोनिवीत स्यात् । न तस्य दीर्घस्याप्येकदेशेनोत्तरीये कुर्यात् ॥

२६ आसनयोग आसनकल्पना । आसनयोगेन विहित सभाविन आसनयोगविहित । आसनयोगेनासभावित आचार्ये तिष्ठति च स्वयं नासीत ॥

२७ अशयनयोगविहित इति पूर्वानुसारेण गम्यते । शयनयोगेनासभावित आचार्ये आसीने च स्वय न संविशेन्न शयीत ॥

२८ व्यत्ययेन परस्मैपदम् । . ... । चिकीर्षेदिति तु युक्त पाट ॥

२९. आचार्यव्यतिरिक्ता गुरवोऽन्वक्स्थानिन इति स्मार्तो व्यवहार । आचार्य श्रेष्ठो गुरूणा तमपेक्ष्यान्वक्स्थानं पदमेषामिति कृत्वास्याचार्यस्य सनिधावन्वक्स्थानिन नोपसगृह्णीयात् ॥

३० न चैनमन्वक्स्थानिन गोत्रेणाभिजनकुलादिना कीर्तयेत्स्तुवीत ॥ भार्गवोय महाकुलप्रसूत इति ॥

३२ यद्यप्यसो तस्याचार्यस्य गुर स्यात् । मातुलादिर्गुरु स्याचदा । आचार्यमाचार्यसनिपात इति पूजा वक्ष्यति [ १,८,१९ ] तेनेव न्यायेन मातुलादिष्वपि प्रसङ्गादिदमुक्तम् ॥

३३ किंतु देशाचासनाच ससर्पेत् । तस्य समानार्थम् ॥

३४ तस्याचार्यस्यान्तेवासिन नाम्नेव कीर्तयेत् । यज्ञशर्मन्निति यद्यप्यसावात्मनो गुरुर्भवतीत्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु गुरोर्नामग्रहण न कर्तव्यमिति ॥

३५ यस्मिंस्तु पुरुषे शिष्याचार्यभावमन्तरेणापि विद्याचारित्रादिना लौकिकाना गौरव भवति तस्मिन्नन्वक्स्थानीयेप्याचार्ये या वृत्ति सा कर्तव्या । अन्वक्स्थानीयेप्यन्वक्स्थानीय एव ॥

३६ अस्याचार्यस्य भुञ्जानस्याभुञ्जानस्य वा सकाशे भुक्त्वानुत्थाय । छान्दसो दीर्घ । उत्थानमकृत्वोच्छिष्ट न प्रयच्छेत् । आर्याय वेति [ १,३,४० ] यद्विहितम् ॥

PAṬALA II., KAṆḌIKÂ 7.

२. उत्थाय कार्यवत्तया गन्तुमिच्छन्गुरोरपापसव्यं न पर्यावर्तेत किंतु प्रदक्षिणीकृत्योपेयात् ॥

४. ओषधयः फलपाकान्ताः । वनस्पतयो ये पुष्पैर्विना फलन्ति वीरुद्वृक्षाणामप्युपलक्षणम् । तेषां पत्त्रपुष्पाण्याच्छिद्य नोपजिघ्रेत् । आच्छिद्येति वचनाद्यादृच्छिकगन्धग्रहणे न दोषः ॥

५. यानं शकटादि । इति शब्द एवंप्रकाराणामुपलक्षणार्थः । .... ॥

७. .........अपिगृह्य हस्तेन मुखं पिधाय स्मयेतेति ब्राह्मणं न स्मयेतेत्यारभ्य ॥

८. स्नातामनुलिप्तां वा स्त्रियमबलामपि मुखेन नोपजिघ्रेत् । मुखेनेति यादृच्छिके घ्राणे न दोषः ॥

११. रजस्वलो मलिनगात्रः । रक्ता दन्ता यस्य स रक्तदन् । छान्दसो दन्नादेशः । पक्वदन्त इत्यर्थः । एतदुभयमुत्सन्नश्लाघ [१,२,२७] इत्यनेन गतमपि पुनरुच्यते श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । अनृतं वोक्त्वेति (१,२६,३) प्रायश्चित्तं वक्ष्यति ॥

१२. आत्मीये गुरौ यां विद्यां कुरुतेऽधीते तस्यां गुरोर्वंश्या आचार्यास्तेऽप्यस्य माणवकस्याचार्याः । यद्यपि साक्षात्तेभ्यो न गृह्यते विद्या तथापि त आचार्यवदुपचरितव्याः । तस्यामिति वचनाद्विद्यान्तरे ये वंश्यास्तेषु नायं विधिः ॥

१३. .........ते माणवकस्याप्युपसंग्राह्याः । किं सदा । नेत्याह । तदा तु तस्यां दशायाम् । अपर आह । तदाप्रभृत्येत उपसंग्राह्यास्तुशब्दात्समावृत्तेनापि ॥

१४. यदा द्वितीयं तृतीयं वा वेदमधीयानस्य माणवकस्य गुरुसमवायो भवति गुरवः समवेता भवन्ति तदा भिक्षायामुपपन्नायां यं गुरुमिदानीमनुबद्धो माणवको यतोऽधीते तदधीना भिक्षा । यच्च यावच्च लब्धं तत्तस्मै निवेदनीयं तदुक्तेश्च विनियोगः ॥

१६. कृतसमावर्तनो विवाहात्प्रागर्जितं मात्रे दद्यात् ॥

१७. सोपि भर्ता गुरुं प्रापयेन्माणवकस्य गुरुम् । माणवकार्जितं द्रव्यं तत्रापि युक्तम् ॥

१८. धर्मकृत्यानि विवाहादीनि । तेषु चोपयोजयेत् । गुरोरभावे भर्ता तदभावे माता सर्वेषामभावे समावृत्तः स्वयमेव ॥

२०. ………वैश्याच्छूद्रायां जात उग्र उग्रकर्मा वा द्विजातिः ॥

२१. ।………धर्म्यं धर्मादनपेतमित्येक आचार्या मन्यन्ते । धार्म्यपाठे स्वार्थे ष्यञ् ॥[1]

२३. गुरवे प्राणसंशयादौ महान्तमप्युपकारं कृत्वा नानुस्मरेत् ॥ नानुचिन्तयेत् । अहो मयैतत्कृतमिति ॥

२४. इतिकरणादेवंप्रकाराणां निन्दादीनां प्रतिषेधः ॥

२५. इदं कुर्वित्याचार्येण प्रेषितस्तदेव प्रतिपद्येत कुर्यात् । क्रियमाणमपि कर्म विहाय यद्यपि तदाचार्यस्य भवति ॥

२६. तस्मिंश्चैव विद्याकर्मान्तम् [ १,१,१३ ] इत्यस्यापवादः । यद्यधिगन्तुमिष्टा विद्या शास्तुः शासितुराचार्यस्य सम्यङ्नागच्छति तदा तस्यानागमादन्यत्र पुरुषान्तरेऽपि प्रवृत्तिर्भवत्येव यस्य सम्यगागच्छति । येषामाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यत इत्यवोचाम ॥

२७. अन्यत्रेत्युभयोः शेषः । आचार्यवदाचार्यदारे वृत्तिः कर्तव्या । किमविशेषेण । न । अन्यत्रोपसंग्रहणादुच्छिष्टाशनाच्च । पादोपसंग्रहणमुच्छिष्टाशनं चैतदुभयं वर्जयित्वा ।………………………दार इत्येकवचनं छान्दसम् ॥

२८. य आचार्येण समादिष्टो नियुक्तोऽध्यापयति तस्मिंस्तथाचार्यदारवद्वृत्तिः । अध्यापयतीति वर्तमाननिर्देशाद्यावदध्यापनमेवायमतिदेशः ॥

२९. अध्यापयतीति नानुवर्तते । तन्निर्देशाज्ज्ञानवयोभ्यामुभाभ्यां वृद्धो गृह्यते । सब्रह्मचारी सहाध्यायी । समाने ब्रह्मणि व्रतं चरतीति । तस्मिन्नप्याचार्यदारवद्वृत्तिः ।

आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया ।
पादं सब्रह्मचारिभ्यः पादः कालेन पच्यते ॥

इत्यध्ययन उपयोगसंभवात् ॥

३०. उच्छिष्टाशनवर्जमिति वचनादुपसंग्रहणं भवति । एतच्च ज्ञानवयोभ्यामुभाभ्यां वृद्धेर्थाद्वृद्धतर इत्यनुवर्तते । ……… ॥

[1] Thus G. U.[a]; G. U.[1] reads:—धर्म्यन्धर्म्यादनपेतं इत्येके मन्यन्ते। धर्म्यमिति [धार्म्यमिति] पाठे स्वार्थे ष्यञ् ॥

३१. समावृत्तस्य कृतसमावर्तनस्याप्येतद्देवानन्तरोक्तमेवैतेष्वाचार्यादिषु पुत्रान्तेषु सामयाचारिकं समयाचारभावं वृत्तमान्तात् । समादिष्टेऽध्यापयतीति [ १,७,२८ ] विशेष उक्तः ॥

PATALA II., KANDIKÂ 8.

१. समावृत्तस्य[*] ब्रह्मचारिणोकृतविवाहस्य यथा वृत्तं वर्तनं तथा वक्ष्यामः ॥

२. माली मालावान् । आलिप्तमुखश्चन्दनादिना । मुखग्रहणमुपलक्षणम् । मुखमग्रे ब्राह्मणोऽनुलिम्पेतेत्याश्वलायनवचनात् । सुगन्धिभिरामलकादिभिर्द्रव्यैरुपलिप्तं संस्कृतं केशश्मश्रु यस्य स उपलिप्तकेशश्मश्रुः । अक्तोऽञ्जनेनाक्ष्णोरभ्यक्तस्तैलेन । वेष्टिती वेष्टितशिराः । कटिप्रदेशो द्वितीयेन वाससा वेष्टितो यस्य स उपवेष्टिती । कञ्चुकं चोपानच्च कञ्चुकोपानहम् । तद्यस्यास्ति स कञ्चुकोपानही । प्रसिद्धपाठे कञ्चुकमेव काञ्चुकम् । ........ । तद्वान्काञ्चुकी । उपानद्वानुपानही । व्रीह्यादित्वादिनिः। पादुके दारुमये पादरक्षणे तद्वान्पादुकी ॥

३. अस्याचार्यादेः पुत्रान्तस्योदाचारेषु दृष्टिगोचरेषु देशेष्वेतानि माल्यादीनि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥

५. ......... अवलेखनं कंकतादिना केशानां विभागेनावस्थापनम् । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः । तेन स्नानभोजनमूत्रोच्चारणादिष्वपि प्रतिषेधः ॥

६. तस्य शिष्यस्य गृहस्थीभूतस्य यानि द्रव्याण्युपस्थापितानि तेषां मध्य एकेनापि द्रव्येण यथास्मा संयुज्येत तथा न कथयेत् । आचार्यः शिष्यगृहं प्रत्यागतो यथार्हो दर्शनीयं भोजनपात्रमित्यादि लिप्सा यथा गम्यते तथा न कथयेदिति ॥

७. वेदमधीत्य स्नास्यंस्त्रिस्यनेन विधिना स्नातस्तस्मिन्काले यथाविध्यभिहृतमार्द्रं समाचाचार्येणाहूतः स्वयमेव वा तत्समीपमभ्येतो न प्रतिसंहरेन्न मुञ्चेदित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तदापि प्रतिमुञ्चेदिति । काले यथाविध्यभिहृतमिति वचनादस्मादपरेद्युरारभ्य प्रतिसंहरेदेव ॥

१०. सर्वतः प्रतिष्ठित आसने नासीन । आचार्ये पीठादावुपवेश्य स्वयं वेत्रासनादौ नासीत । तद्धि भूमौ सर्वतः प्रतिष्ठितम् ॥

[*] आसन [भासीन G.U¹.] आसीत । आचार्य पीठादावुपवेश्य स्वयं वेत्रासनादावासीत । G U¹'²

११. आचार्येणाचरिते उपभुक्ते शय्यासने नाविशेच्छयने न शयीतासने नासीत ॥ पित्रादिष्वपि गुरुषु समानमिदम् । ...... । गतं समावृत्तस्य वैशेषिकम् ॥ अथ ब्रह्मचर्यविधेरवशेषः ।

१२. यानं शकटादि । आरोहेत्युक्तो गुरुणा पश्चादारोहेत् । छत्रं यानमिति च वर्जयेदिति पूर्वोक्तस्य प्रतिषिद्धस्यापवादः । यानं च गुर्वारूढमन्यद्वा ॥

१३. उक्तोन्वारोहेदित्येव । सभाः समाजांश्चागन्तेत्यस्यापवादार्थं सभाग्रहणम् । निकषो नाम कृषीवलानामुपकरणं कृष्टं क्षेत्रं येन समीक्रियते । तच्च कस्मिंश्चिदारूढे केनचिदाकृष्यते । तत्र गुरुणाकृष्यमाणेपि तेनोक्तः सन्नारोहेन्न स्वनौचित्यभयान्नारोहेदिति । कटो वीरणनिर्मिता शय्या । तत्र गुरुणोक्तः सन्सहासीत । उत्सवादावेव आचारः । स्वस्तरो नाम पलालशय्या । नवस्वस्तरे संविशन्तीति दर्शनात् । तत्रापि गुरुणोक्तः सन्सहासनादि कुर्यात् ॥

१५. व्युपतोदोङ्गुल्यादिना घट्टनं यदाभिमुख्यार्थं क्रियते । व्युपजावः कर्णयोर्मुहुर्मुहुर्जल्पनम् । वकारश्छान्दसोपपाठो वा ॥ व्यभिहास अभिमुख्येन हसनम् । उदामन्त्रणमुच्चैः संबोधनं यथा बधिरं प्रति । नामधेयग्रहणं दशम्यां पितृविहितस्य नामधेयस्य ग्रहणं न पूज्यनाम्नो भगवदादेः । प्रेषणमाज्ञापनम् । एतानि गुरुविषये न कर्तव्यानि । इतिकरणादेवमादीनामन्येषामपि प्रतिषेधः । ...... ॥

१६. आपदि व्युपतोदादिभिरप्यर्थमभिप्रेतं ज्ञापयेदसति पुरुषान्तरे वचनेनापि बोधयेद्यथा शूलतोदो मे भवति । स चाग्निना शाम्यति । न चात्र कश्चित्संनिहितः किं करोमि मन्दभाग्य इति । उत्तरे सूत्रे समावृत्तविषये ॥

१७. सहैकस्मिन्ग्रामे वसन्सायंप्रातरनाहूतोपि गुरुसंदर्शनार्थो नान्यप्रयोजनो गच्छेत् ॥

१९. आचार्यस्याचार्यः प्राचार्यः प्रपितामहवत् । यदाचार्यस्य प्राचार्यस्य कार्यवशात्संनिपातो मेलनं भवति तदा प्राचार्याय । द्वितीयार्थे चतुर्थी । प्राचार्यं पूर्वमुपसंगृह्य पश्चात्स्वाचार्यमुपसंग्रहीतुमिच्छेन्न केवलं मनसा किंतु यथाचार्यो जानाति मामयमुपसंजिघृक्षतीति तथा चेष्टेत । अन्यथादृष्टार्थमुपदिष्टं स्यात् ॥

२०. इतर आचार्यः प्रतिषेधेद्वत्स मा मोपसंग्रहीरिति ॥

२१. अस्य माचार्यस्य संनिधावस्याचार्यस्य पूजा लुप्यते न कार्या न केवलमुपसंग्रहणमेव । उत्तरसूत्रं समावृत्तविषयम् ॥

२२. मुहुर्श्चेत्यनुस्वारदीर्घौ छान्दसौ । वीप्सालोपश्चात्र द्रष्टव्यः । मुहुर्मुहुरिति विवक्षितम् । ग्रामान्तरे वसन्नपि मुहुर्मुहुराचार्यकुलं दर्शनार्थी गच्छेद्यथाशक्ति गोरसाद्यपूपाद्यधिहस्त्यं हस्तेभवमादाय । स्वयमेव गृहीत्वेत्यर्थः । अपिशब्दोभावे विधिं द्योतयति । गोरसाद्यभावे दन्तकाष्ठान्यपीति । इतिशब्दोन्तेवासिधर्माणां समाप्तिद्योतनार्थः ॥

२४. एनं शिष्यं पुत्रमिवास्याभ्युदयः स्यादित्यनुकाङ्क्षन्सर्वेषु धर्मेषु किंचिदप्यनपच्छादयमानोगूहन्सुयुक्तः सुष्ठुवहितस्तत्परो भूत्वा विद्यां ग्राहयेत् ॥

२५. न चैनं शिष्यमध्ययनविघ्नेनात्मप्रयोजनेषूपरुन्ध्यात् । उपरोधः स्वतन्त्रीकरणम् । अनापत्स्विति वचनादापद्यध्ययनविघ्नेनाप्युपरोधे न दोषः ॥

२६. आपद्यमान इत्यन्तर्भावितण्यन्तार्थः । योन्तेवासी विनिहितात्मा द्वयोराचार्ययोर्विविधं निहितात्मा सन्गुरावनैपुणमापादयति । नानेनायं प्रदेशः सम्यगुक्त इति । सोन्तेवासी न भवति स त्याज्य इत्यर्थः । अपर आह । योन्तेवासी वाङ्मनःकायकर्मभिरनैपुणमापद्यमानो गुरौ विसदृशं निहितात्मा भवत्यनुरूपं न शुश्रूषते सोन्तेवासी न भवतीति ॥

२७. आचार्योप्यनाचार्यो भवतीति त्याज्य इत्यर्थः । किं कुर्वन्। श्रुतात्परिहरमाणस्तेन तेन व्याजेन विद्याप्रदानमकुर्वन् ॥

२९. अभित्रासो भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनलोपः । उदकोपस्पर्शनं शीतोदकस्नापनम् । अदर्शनं यथासावात्मानं न पश्यति तथा करणं गृहप्रवेशनिषेधः सर्वत्र ण्यन्तात्प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं यावत्यपराधमात्रा तदनुरूपं व्यस्ताः समस्ताश्चानिवृत्तेर्यावदसौ ततोपराधान्निवर्तते तावदेते दण्डाः ॥

३०. एवं चरितब्रह्मचर्यं निवृत्तं गुरुकुलात्कृतसमावर्तनमित्यर्थः । एवंभूतमेनमन्येभ्यो धर्मेभ्यो यमसावाश्रमं प्रतिपत्स्यते तत्र तेभ्यो धर्मेभ्योनन्तरो भवति तेभ्यो यथा त्वमन्तरितो न भवसि तथा भवेत्युक्त्वातिसृजेत्तमाश्रमं प्रतिपत्तुमुत्सृजेत् ॥

## PAṬALA III., KAṆḌIKÂ 9.

१. एवमध्येतुरध्यापयितुश्च धर्मा उक्ताः। अथ देशकालकृतधर्मा उच्यन्ते।

मेषादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते।
चान्द्रमासास्तत्तदन्ताश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः॥
तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्रादिका स्मृता।
कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः॥

तदेवं सिंहस्थिते सवितरि यामावास्या तदन्ते चान्द्रमासे या मध्यवर्तिनी पौर्णमासी सा श्रावणी। श्रवणयोगस्तु भवतु मा वा। तस्यां श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य गृह्योक्तेन विधिनोपाकर्म कृत्वा स्वाध्यायमधीयीताधीयानश्च मासमेकं प्रदोषे प्रथमे रात्रिभागे नाधीयीत ग्रहणाध्ययनं धारणाध्ययनं च न कुर्यात्। प्रदोषग्रहणाद्रात्रावप्यूर्ध्वं न दोषः॥

२. तिष्यः पुष्यः। तेन युक्ता पौर्णमासी तैषी श्रावणीवत्। तस्यां विरमेदुत्सर्जनं कुर्यात्। तस्यापि प्रयोगो गृह्य एवोक्तः। रोहिण्यां वा तैषे मासि तिष्यात्पूर्वा या रोहिणी तस्यां वा विरमेत्। अनयोः पक्षयोः पञ्च मासानधीयीत॥

३. अर्धं पञ्चमं येषां तेऽर्धपञ्चमाः। अर्धाधिकांश्चतुरो मासानधीयीतेत्यपेक्ष्यत इत्येके मन्यन्ते। अस्मिन्पक्षे प्रौष्ठपद्यामुपाकरणम्। शास्त्रान्तरदर्शनादुत्सर्जनस्य चापकर्षः। उत्सर्जने च कृते श्रावण्याः प्राक्शुक्लपक्षेषु धारणाध्ययनं वेदस्य। कृष्णपक्षेषु व्याकरणाद्यङ्गाध्ययनम्। पुनःश्रावण्यामुपाकृत्यागृहीतभागस्य ग्रहणाध्ययनमिति प्रपञ्चितमेतद्गृह्ये॥

४. निगमाश्चत्वरादिनिगमनमार्गाः[1]। नियमेन गम्यत एष्विति। तेषु सर्वप्रकारमध्ययनं वर्जयेत्॥

५. अनुडुत्संबन्धिना शकृत्पिण्डेनोपलिप्य निगमेष्वधीयीत॥

६. ...... शम्याप्रासात्। पञ्चमीनिर्देशादर्वागिति गम्यते। शम्या क्षिप्ता यावति देशे पतति ततोर्वागिति....॥

७. यदा श्मशानं ग्रामतया क्षेत्रतया वाध्यवसितं स्वीकृतं भवति तदा नानध्यायः। अध्येतव्यमेव॥

८. यदा तु तथाध्यवसितमपि श्मशानं ज्ञायतेयं स प्रदेश इति तदा तावत्येव प्रदेशे नाधीयीत। न शम्याप्रासात्॥

[1] G.U. ¹,²:— निगमाश्चत्वारः निगमनमार्गाः। (निगमननामज्ञापनम् G.U. ¹)

९. शूद्रपतितसकाशेऽपि शम्याप्रासादर्वाङ्नाध्येयम् ॥

१३. यो वेदमध्येष्यमाणो मलवद्वाससा रजस्वलया संभाषितुमिच्छति स पूर्वं ब्राह्मणेन संभाष्य पश्चात्तया संभाषेत संभाष्य च पुनरपि ब्राह्मणेनैव संभाष्याधीयीत । किमेवं सति भवति । एवं तस्या मलवद्वाससः आगामिनी या प्रजा तस्या निःश्रेयसमभ्युदयो भवति । प्रजारूपं वा निःश्रेयसं तस्या भवति । प्रजानिःश्रेयसमिति वचनाद्विधवाभिः संभाषणे नैतत्कर्तव्यम् ।

१४-१५. अन्तः शवो यत्र ग्रामे तत्र नाध्येयम् । एतेनान्तश्चाण्डालमिति च व्याख्यातम् । चण्डाल एव चाण्डालः । उभयत्र प्रथमा सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावो वा विभक्त्यर्थे द्रष्टव्यः ॥

१७. आरण्ये च यावति प्रदेशे शवश्चाण्डालो वा संदृश्यते तावत्यनध्यायः ॥

१८. बाह्या उग्रनिषादादयः परिपन्थिनस्तेषु च ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः । तस्मिन्नहनि नाध्येतव्यम् ॥

१९. ये विद्याचरित्रादिभिर्महान्तः सन्तस्तेषु च ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः ॥

२०. संधिः संध्या । तस्मिन्संधावनुस्तनिते मेघगर्जिते सति रात्रिमनध्यायः । सर्वां रात्रिं नाधीयीत । वर्षतीविदमन्यस्मिन्नाधिकं वक्ष्यति ॥

२१. अन्त्यो दीर्घः । उपान्त्यो ह्रस्वः । विपर्यासश्छान्दसोऽपपाठो वा । संधौ विद्युति सत्यां स्वप्नपर्यन्तां रात्रिमनध्यायः । न सर्वाम् । स्वप्नपर्यन्ता रात्रिः प्रहरावशिष्टा । एवं सायंसंध्यायामुक्तम् । प्रातःसंध्यायामाह ॥

२२. उपव्युषमुषःसमीपम् । तत्र विद्योतमाने विद्युति सत्यामपरेद्युः सप्रदोषमहरनध्यायः[1] । प्रदोषादूर्ध्वमध्ययनम् । यावता कालेन शम्याप्रासादर्वागवस्थितां गां कृष्णामिति वा रोहिणीमिति वा विजानीयादेतस्मिन्काल उपव्युषं विद्योतमान इत्यन्वयः । रोहिणी गौरवर्णा । इतिशब्दप्रयोगे द्वितीया प्रयुज्यते तत्रान्वयप्रकारश्चिन्त्यः ॥

२३. रात्रेस्तृतीयो भागः सर्वोपररात्रः । तस्य त्रेधा विभक्तस्याद्योंऽशो महारात्रोऽन्त्योंऽशो दह्रः । तस्मिन्दह्रेऽपररात्रे स्तनयित्नुना निमित्तेन सप्रदोषमहरनध्यायः ॥

1. विभक्तस्य द्यावशो मह[हा] रात्रः । अन्त्यो दह्रः । G. U.[1]

२४. अर्धरात्रादूर्ध्वमनन्तरोक्तो विधिरित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु दह्रे एवेति ॥

२५. दस्युप्रभृतिभिरवरुद्धासु गोषु तावन्तं कालमनध्यायः । अवरोधो ग्रामान्निर्गमननिरोधः ॥

२६. वधार्हाणां चोरादीनामवरोधे यावता कालेन हन्यन्ते तावन्तं कालमनध्यायः ॥

२८. .........तासु च पूर्वेद्युश्चतुर्दशीषु च ।.........॥

## PATALA III., KANDIKÂ 10.

१. चतुर्षु मासेषु भवाश्चातुर्मास्यः । संज्ञा चैषा तिसृणां पौर्णमासीनां यासु चातुर्मास्यानि क्रियन्ते । काः पुनस्ताः । फाल्गुन्याषाढीकार्त्तिक्यः । चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे तत्र भव इति वर्तमाने संज्ञायामणित्यण्प्रत्ययः [ महाभाष्ये, २, पृ. ३६१ ] । तासु च चातुर्मासीषु पूर्ववद्द्वावहोरात्रावनध्यायः ।......... ॥

२. विरमणमुत्सर्जनं तदेव वैरमणम् । तस्मिन्वैरमणे । प्रथमान्तपाठे सप्तम्यर्थे प्रथमा । गुरुषु श्वशुरादिषु संस्थितेष्विति प्रकरणाद्गम्यते । अष्टकैवाष्टाक्यं स्वार्थे ष्यञ् । आदौ मात्रा वृद्धिर्मध्ये कृता । उपाकरणमेवौपाकरणम् । एतेषु निमित्तेषु त्र्यहा अध्ययनरहिताः । तत्र गुरुषु मरणादिनादारभ्य त्र्यहा इतरेषु पूर्वेद्युरपरेद्युस्तस्मिंश्च दिने नाधीयीत । ... ॥

३. संनिकृष्टा ये ज्ञातयो भ्रातृतत्पुत्रपितृव्यादयः । तेष्वपि मृतेषु त्र्यहमनध्यायः । ब्रह्मचारिणो विधिरयम् । आशौचवतां तु यावदाशौचमनध्यायः शास्त्रान्तरसिद्धः । ... ॥

४. मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमनध्यायः । अयं विधिर्गृहस्थानामपि । केचिदाशौचमपि तावन्तं कालमिच्छन्ति । नेति वयमनध्यायप्रकरणात् ॥

६. अनु पश्चाद्भूता जाता अनुभाविनो मृतापेक्षयावरवयसः । ......... अन्ये तु शावं दुःखमनुभवतां सर्वेषां परिवापनमिच्छन्ति । अपर आह । अनुभाविन उदकार्हास्तेषां मरणे परिवापनमिति ॥

७. .........विहारो यज्ञदीक्षा । ......स्वमतं तु वपेरन्नेवेति ॥

[1] चातुर्मास्यो ज्ञेयः । तत्र भव इति वर्तमाने समज्ञायामित्यण्प्रत्ययः । G. U.[1]; चातुर्मास्ययज्ञः तत्र भव इति वर्तमाने सज्ञायामणित्यण् प्रत्ययः । G. U.[2].

१०. आचार्ये संस्थिते त्रीनहोरात्रानध्ययनं वर्जयेदित्येके । स्वपक्षस्तु द्वादशाहः पूर्वोक्तः ॥

११. श्रोत्रियं वक्ष्यति । तस्य संस्थायामपरिपूर्णसंवत्सरायां श्रुतायामेकां रात्रिमेकमहोरात्रमध्ययनं वर्जयेत् । अत्र संस्थाश्रवणाद्दूर्वादिष्वपि सैव निमित्तम् ॥

१२. एके तु सब्रह्मचारिणो मरण एवानन्तरोक्तमनध्यायमिच्छन्ति न तु श्रोत्रियसामान्यमरणे ॥

१७. उभयतोऽध्ययनस्यादावन्ते चोपसंग्रहणं कर्तव्यं यथाक्रममध्येतुकामस्यादावधीत्यान्ते ॥

१८. बहुवचनमतन्त्रम् । अधीयानेषु यत्रान्यो व्यवेयादन्तरागच्छेत्तत्राप्यधीहि भो इत्येतमेव शब्दमुत्सृज्योचार्याधीयीत । प्रत्येकमुपदेशादेकवचनम् । अधीयीरन् ।

१९. शुनां च गर्दभानां च बहूनां नादा बहुवचननिर्देशात् । सलावृकी वृकजाताववान्तरभेदः । क्रोष्ट्रीत्यन्ये । लिङ्गस्याविवक्षितत्वात्पुंसोऽपि ग्रहणम् । इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्य इत्यादौ दर्शनात्सर्वत्रादिमः स्वरो दीर्घः। स एवायं ह्रस्वः प्रयुक्तः । एकसृक एकचरः शृगालः । ............अनध्यायस्य हेतवः ॥

२०. वेदान्तरसकाशे साम नाध्येयम् । ...... ॥

२१. आक्रोशपरीहासादिषु सर्वेषु शब्दकर्मस्वनध्यायो यत्राध्ययनशब्देन ते संसृज्येरन् ॥

२५. यत्पक्वं कालपाकेनाम्लं जातं तच्छुक्तम् । तच्छुक्तं सद्यावता कालेनात्मसंयुक्तं स्वोदरस्थमजीर्णं यावत्तदनुगुण उद्गारस्तावदनध्यायहेतुः ॥

२६. तेनाधीत्यैव भुञ्जीत ॥

२८. यो मृतोऽसपिण्डीकृतः स प्रेतः । ...... ॥

---

PAṬALA III., KANDIKÂ 11.

१. काण्डोपकरणं काण्डव्रतादेशनम् । तस्मिन्नहन्यमातृकस्यान्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः । अपर आह । भुक्त्वेति नानुवर्तते । तथा चोत्तरत्र भुक्त्वाग्रहणम् । काण्डोपकरणे निमित्तेमातृकस्य माणवकस्य सप्रदोषमहरनध्याय इति । एतेनोत्तरं व्याख्यातम् ॥

२. काण्डसमापनं व्रतविसर्गः ॥

३' ये मनुष्या भूत्वा प्रकृष्टेन तपसा देवाः संपन्नास्ते मनुष्यप्रकृतयो देवाः । नन्दीश्वरकुबेरादयः[1] । तेषां यज्ञे तत्प्रीत्यर्थे ब्राह्मणभोजने भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्याय इत्येके मन्यन्ते मनुष्यमुखेषु[2] देवेष्विज्यमानेष्वित्यन्ये ॥

४. प्रेतसंक्लृप्तं चान्नमित्यस्यापवादः । पर्युषिता राज्यन्तरिताः । प्रतिगृहीतेषु तण्डुलेष्वन्यपक्त्वा भुज्यमानेषु नानध्यायः । तथाममांसेन तदहर्भक्षितेनापि नानध्यायः । पर्युषितेनेत्येके । पर्युषितैरिति वचनात्तदहर्भक्षितैः सप्रदोषमहरनध्यायः ॥

५. ओषधिग्रहणेन वीरुधोपि गृह्यन्ते । वनस्पतिग्रहणेन वृक्षमात्रम् । तेषां मूलैः सूरणकन्दादिभिः फलैश्चाम्रादिभिः पक्वैरपक्वैश्च तदहर्भक्षितैरपि नानध्यायः ॥

६. यस्मिन्नहनि काण्डमुपाकृतं न तत्तदहरधीयीत । तथा श्रावण्यां पौर्णमास्यामुपाकृत्य प्रशस्तेहरन्तरे यस्य काण्डस्यानुवाक्यमध्येतुमारम्भं कुर्वीत न तत्तदहरधीयीत । अहरित्यहोरात्रोपलक्षणम् ॥

७. अनेकवेदाध्यायी यद्येकस्य वेदस्य पारायणं कुरुते तदा तस्य पारायणस्य ये उपाकरणोत्सर्जने तयोः कृतयोस्तां विद्यां तदहर्नाधीयीत । एतदेव ज्ञापकं पारायणस्याप्युपाकरणोत्सर्जने भवत इति । तां विद्यामिति वचनाद्विद्यान्तराध्ययने न दोषः ॥

८. घोषवान्कर्णश्रावः । भूमाववस्थितानि तृणानि संवहत्युत्क्षिप्य गमयतीति तृणसंवाहः । वर्षति वा देवे धाराः प्रवहेद्विक्षिपेत् । यत्र देशे एवंविधो वायुस्तत्र तावन्तं कालं नाधीयीत । ......... ॥

११. यदा सहाधीयानाः कारणवशाद्विप्रवसेयुः केचिच्चाचार्येण संगतास्तदा समध्ययनं सहाधीयमानं प्रदेशं तदहर्नाधीयीत । विप्रोषितानां यदहःपुनर्मेलनं तदहर्नाधीयीतेत्यन्ये ॥

१८. विवृतद्वारमपावृतम् । तत्र नक्तं नाधीयीत ॥

२०. वासन्तिको वसन्तोत्सवः । स च चैत्रमासे शुक्लत्रयोदश्यां भवति । आषाढशब्देनापि तस्मिन्मासे क्रियमाणस्तादृशः कश्चिदिन्द्रोत्सवादिर्विवक्षितः । तयोस्तदहरनुवाकाध्ययनमविहितम् । अनुवाकग्रहणान्न्यूने न दोषः । अपर आह । अनुवाकग्रहणान्मन्त्रब्राह्मणयोरेव प्रतिषेधो नाङ्गानामिति ॥

[1] कुमारादयः G. U.[1]— [2] मनुष्यमुखेन G. U.[1]

२१. नित्यं प्रश्नाध्ययनं यत्र स नित्यप्रश्नो ब्रह्मयज्ञः । तस्य चाविधिना वक्ष्यमाणेन प्रकारेण विनानुवाकाध्ययनमविहितम् । यद्यपि नित्यं ब्रह्मयज्ञाध्ययनं तथापि केनचिदङ्गेन विना न कर्तव्यम् । तेन विस्मृत्य प्रातराशे कृते प्रायश्चित्तमेव न स ब्रह्मयज्ञः । ...... ॥

२३. ...... आदित आरभ्य प्रथमादिष्वहस्स्वधीतं यत्तद्द्वितीयादिष्वहःसूत्सृज्य ततः परमधीयीत । वाचोच्चैरित्यर्थः ॥

२५. विद्युत्यभ्यग्रायामविरतायाम् । स्तनयित्नौ चाभ्यग्रे । ......... ॥

२९. ...... आकालमनध्यायः परेद्युरा तस्य कालस्य प्राप्तेरित्यर्थः ॥

३०. ...... अपस्वाने निर्घाते । ...... अग्न्युत्पाते ग्रामादिदाहे । ...... सार्वकालिकमृतौ चापर्तौ च । ...... । अत्र सर्वासामिति वचनादन्यत्र वेदानामेव प्रतिषेधः । अङ्गानामपीत्यन्ये ॥

३१. अपर्त्वभ्रं दृश्यमानं यावद्दृश्यते तावत्कालमनध्यायः । एवं परिवेषादिष्वपि योज्यम् । अत्रापि बृहस्पत्यादिपरिवेषे न दोषः । इन्द्रधनुः प्रसिद्धम् । सूर्यसमीपे तदाकृतिः प्रतिसूर्यः । मत्स्यः पुच्छवन्नक्षत्रम् । समाहारद्वन्द्वे छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । सर्वेष्वेतेषु वातादिषु च त्रिषु तावत्कालमनध्यायः । वाते घोषवति पूतिगन्धे दुर्गन्धे । नीहारे हिमान्याम् । वातादिग्रहणं पूर्वोक्तानां श्वगर्दभादीनामुपलक्षणार्थम् । पुनरिह विधानं तावत्कालमिति विधातुम् । अत्रैव श्वगर्दभादिग्रहणे कर्तव्ये पूर्वस्य पाठस्य चिन्त्यं प्रयोजनम् ॥

३५. उत्सर्जनादूर्ध्वमुपाकरणादर्वागपर्तुः । तत्र च्छन्दसोननूक्तमंशमपूर्वं नाधीयीत । ग्रहणाध्ययनमपर्तौ न कर्तव्यम् । यद्यपि तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेदित्युक्तं तथापि कियन्तं कालं तद्विरमणं कस्माद्वानध्ययनादित्यपेक्षायामुच्यते । एतावन्तं कालं ग्रहणाध्ययनं न कर्तव्यम् । धारणाध्ययने न दोषः । तथा छन्दस इति वचनादङ्गानां ग्रहणाध्ययनेऽपि न दोषः ॥

३६. प्रदोषे चाननूक्तमृतावपि नाधीयीत । मासं प्रदोषे नाधीयीतेत्येतत्तु धारणाध्ययनस्यापि प्रतिषेधार्थम् । अपर आह । यस्यां रात्रौ द्वादशी त्रयोदशी च मिश्रे भवतस्तस्यां प्रदोषे नाधीयीताननूक्तमनूक्तं चर्तावपर्तौ च । एष आचार इति ॥

३७. आम्नातमधीतं तत्सार्वकालिकमपर्वो प्रदोपे च सर्वस्मिन्काले- ध्येयम्[1] ॥

३८. अत एतस्मादनध्यायप्रकरणादन्यदनध्यायनिमित्तं परिषत्सु मानवादिषु धर्मशास्त्रेषु यथोक्तं तथा द्रष्टव्यम् । ......... ॥

PATALA IV., KANDIKÂ 12.

१............तपो यावत्फलं साधयति स तावत्साधयतीत्यर्थः ॥

२. तत्रैव ब्राह्मणे । स यदि तिष्ठन्नित्यापरकल्पः श्रूयते । तत्र दर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्राङासीनः स्वाध्यायमधीयीत [ तैत्तिरीयारण्यके २,११,३. ] इत्यादि मुख्यः कल्पो ब्राह्मण एवोक्तः । इह पुनरासीनवचनं यथाकथंचिदासनार्थम् । सर्वथाप्यधीयानस्तप एव तप्यत इति ब्राह्मणार्थः । ......... ॥

३. अथाप्यपि च । स्वाध्यायो नाम यदेष ब्रह्मयज्ञः । ब्रह्म वेदस्तत्साधनो यागो यथा दर्शपूर्णमासादयः पुरोडाशादिसाधनाः । हवैशब्दौ प्रसिद्धिं द्योतयतः । तस्य यज्ञस्यैते स्तनयित्न्वादयो वषट्काराः । बहुवचननिर्देशाद्वषट्कारानुवषट्कारस्वाहाकाराः सर्वे प्रदानार्था गृह्यन्ते । स्तननं मेघशब्दः । विद्योतनं विद्युद्व्यापारः । अवस्फूर्जनमशनिनिपातः । तथावस्फूर्जथुः पुल्लिङ्गमिति दर्शनात् । वायतीति । ओवै शोषण इत्यस्य रूपम् । यथार्द्रप्रदेशः शुष्को भवति तथा वातीत्यर्थः । यस्मादेते वषट्कारास्तस्मात्स्तननादिष्वनध्यायनिमित्तेषु सत्स्वप्यधीयीतैव । न पुनरनध्याय इति नाधीयीत । किमर्थम् । वषट्काराणामेतेषामच्छम्बट्कारायाप्यर्थत्वायान्यथा वषट्कारा एते व्यर्थाः स्युः । ततश्च यथा होत्रा वषट्कृतेध्वर्युर्जुहुयात्तादृगेव तत्स्यात् ॥

४. तस्य वाजसनेयिब्राह्मणस्य शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिर्भवति न तावति पर्यवसानम् । एतदेव शाखान्तरं पठति ॥

५. अन्त इतिशब्दोऽध्याहार्यः । वातादिषु सत्सु ग्रामे प्रदेश ऋग्वेदाध्ययन एकामृचमधीयीत यजुर्वेदाध्ययन एकं यजुः सामवेदाध्ययन एकं साम सर्वेषु वा वेदेषु भूर्भुवःसुवरित्यादिकं यजुरिति व्याहरेन्न पुनर्यथापूर्वं प्रश्नमात्रम् । तेनैतावतैवास्याध्येतुस्तदहस्तस्मिन्नहनि स्वाध्याय उपात्तो भव-

[1] काले नाध्येयम् Dev. MSS.

ति । स्वीकृतो भवतीत्यर्थः । अधीतो भवति यावत् । केचिद्भूर्भुवःसुवरित्यादिकं ब्राह्मणभागाध्ययनविषयं मन्यन्ते न सार्वत्रिकम् । कस्मात्पुनर्वाजसनेयिब्राह्मणस्योदाहृते शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिराश्रीयते न पुनर्यथाश्रुतमात्रं गृह्यते तत्राह ॥

६. एवमित्यादि ॥ एवं वाक्यसमाप्तावाश्रीयमाणायामार्यसमयेन । आर्याः शिष्टा मन्वादयः । तेषां समयो व्यवस्था तेनाविप्रतिपिद्धं भवति । इतरथा विप्रतिपिद्धं स्यात् । कथम् ॥

७. आर्या ह्यध्यायमनध्यायं चोपदिशन्ति । तदुपदेशनमनर्थकं स्याद्यदि वाजसनेयिब्राह्मणं यथाश्रुतमवेक्षेताध्येता ॥

८. नन्वनर्थकमेव तदस्तु श्रुतिविरोधात् । तत्राह ॥ आर्येति । योयमध्यायानध्यायविषय आर्यसमयो न तत्र किंचित्कारणं गृह्यते यथा वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्यवे ददातीत्यत्रागृह्यमाणकारणश्चार्यसमयः श्रुत्यनुमानद्वारेण प्रमाणमतो वाक्यपरिसमाप्तिरेव युक्ता । एवं हि वाजसनेयिब्राह्मणस्यापि नात्यन्तबाधः । अनध्यायोपदेशस्यापि प्रभूताध्ययनविषयत्वार्थवत्त्वमिति । सूत्रेगृह्यमानकारण इति णत्वाभावश्छान्दसः । का पुनरसौ स्मृतिर्या ब्रह्मयज्ञेप्यनध्यायमुपदिशति । मानवे [ २, १०६ ] तावद्विपर्ययः श्रूयते । नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्त्रं हि तत्स्मृतमिति सामान्येनानध्यायोपदेशस्तु ब्रह्मयज्ञादन्यत्र चरितार्थस्तस्मात्तादृशी स्मृतिर्मृग्या ॥

९. एवं तर्ह्यग्निहोत्रादिष्वपि मन्त्राणामनध्यायः प्राप्नोति । नेत्याह । विद्यामिति ॥ विद्या वेदमध्ययनं तां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न पुनर्मन्त्राणां कर्मयोगे । हेतुः परिभाषायामुक्तोर्थान्तरत्वादिति । अर्थान्तरं हि कर्मणि प्रयोगो मन्त्राणां न पुनर्ग्रहणाध्ययनम् । पारायणाध्ययनमध्येनध्यायागमो भवति न वेति चिन्त्यम् । एवं रुद्रादिजपेपि ॥

१०. कथं पुनरार्यसमयः प्रमाणं यावता न तेषामतीन्द्रियेर्थे ज्ञानं संभवति । तत्राह ॥ ब्राह्मणोक्ता इत्यादि ॥ विधीयन्त इति विधयः कर्माणि । ते सर्वे स्मार्ता अपि ब्राह्मणेष्वेवोक्ताः । नन्विदानीं ब्राह्मणानि नोपलभ्यन्ते । सत्यम् । तेषामुत्सन्नाः पाठा अध्येतृदौर्बल्यात् ॥ कथं तर्हि तेषामस्तित्वम् ॥ प्रयोगादित्यादि ॥ प्रयोगः स्मृतिनिबन्धनमनुष्ठानं च । तस्माद्ब्राह्मणान्यनुमीयन्ते मन्वादिभिरुपलब्धानीति । कथमन्यथा स्मरेयुरनुतिष्ठेयुर्वा । संभवति च तेषां वेदसंयोगः ॥

११. अथ प्रसङ्गादपस्मृतिरुच्यते ॥ यत्रेत्यादि ॥ यत्र पितृष्वसृसुतामातुलसुतापरिणयनादौ प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्रोत्सन्नपाठं शास्त्रमनुमीयते प्रीतेरेव प्रवृत्तिहेतोः संभवात् ॥

१२. ………… राध्यति कल्पते ॥

१३. एवं स्मृत्याचारप्रमाणानां श्रुतिमूलत्वमुक्तम् । अथेदानीं प्रत्यक्षब्राह्मणोक्ता एव केचिद्विधयो व्याख्यायन्ते तेषामपि स्मार्तेष्वनुप्रवेशार्थम् । तेन तदतिक्रमे स्मार्तातिक्रमनिमित्तमेव प्रायश्चित्तं भवति ॥

१४. …………संस्तुतिग्रहणेन संस्तुतिमात्रमिदं नामधेयं न धर्मातिदेशार्थमिति दर्शयति । ………… ॥

---

## PAṬALA IV., KAṆḌIKÂ 13.

१. …………… केचिदाहुः । आ काष्ठादिति वचनादशनीयाभावेन भोजनलोपेपि यथाकथंचिद्वैश्वदेवं कर्तव्यं पुरुषसंस्कारत्वादिति । अपरे त्वशनीयसंस्कार इति वदन्तो भोजनलोपे वैश्वदेवं न कर्तव्यमिति । ………॥

५. समावृत्तं शिष्यं प्रत्याचार्येण समादेशो न देयः । इदं त्वया कर्तव्यमिति यथासमावृत्तदशायामाज्ञा दीयते । उदकुम्भमाहरेति । नैवमिदानीं स्वेच्छया करणे प्रतिषेद्धव्यम् ॥

७. अध्ययनेनुपयुक्ता कथा विकथा । तां चान्यां कृत्वैतदादि प्रतिपद्येत एवं सति ब्रह्म वेदो लौकिक्या वाचा व्यावर्तते तया मिश्रं न भवति ।

८. ….. यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादिष्वेतदादय ओंकारादयः प्रसवा निर्देशा अनुज्ञावाक्यानि भवन्ति ब्रह्मादीनाम् । ओं प्रणय । ओं निर्वप । ओं स्तुध्वमिति ॥

९. ……… । भूतिकर्मसु पाणिग्रहणादिषु । …………… ॥

१०. समयः शुश्रूषा । तेन विना कृच्छ्रं दुःखं दुरवधारणमपूर्वं ग्रन्थं न कुर्वीत । क्रियासामान्यवचनः करोतिरध्ययनेध्यापने च वर्तते । समयेन विना शिष्योपि कृच्छ्रं ग्रन्थं नाधीयीताचार्योपि नाध्यापयेत् । …… ॥

११. विचिकित्सा संशयस्तदभावोविचिकित्सा । सा यावदुत्पद्यते तावद्ब्रह्म निगन्तव्यं नियमेनाधिगन्तव्यम् । नियमपूर्वकमधिगन्तव्यमिति हारीत आचार्यो मन्यते । अस्मिन्पक्षे त्रिःश्रावणत्रिःसहवचनयोरपि शुश्रूषितव्यम् । ब्रह्मग्रहणादङ्गेषु नायं विधिः ॥

१२. बहिर्वेदे वेदाद्बहिर्भूते काव्यनाटकश्रवणे गतिः शुश्रूषा न विद्यते यद्यपि तदुपयुक्तं वेदार्थज्ञाने ॥

१५. यद्यप्यसावर्हन्भवति तथाप्याचार्ये या गतिः शुश्रूषा सा तस्मिन्न कर्तव्या ॥

१६. तुश्चार्थे । वृद्धानां चान्तेवासिनां न गतिर्विद्यते । पूर्ववयसान्तेवासिनावरवया आचार्यो न शुश्रूषितव्यः । अध्ययनादूर्ध्वमित्येके । अध्ययनकालेपीत्यन्ये ॥

१७. यदा ब्रह्मणि वेदविषये मिथो विनियोगः क्रियते । बह्वृचो यजुर्वेदाध्यायिनः सकाशाद्यजुर्वेदमधीते सोपि तस्मादृग्वेदम् । तदा परस्परं शुश्रूषा न कर्तव्या ॥

१८. अत्र हेतुं स्वयमाह । ब्रह्मेत्यादि । तत्र द्वयोरपि ब्रह्म वर्धते सैव ब्रह्मवृद्धिः शुश्रूषेत्युपदिशन्त्याचार्याः ॥

१९. ......... । निवेशो वृत्ते दारकर्मणि वृत्तेपि । ............ ॥

२०. तत्र हेतुत्वेन श्वेतकेतोरेव शिष्यान्प्रति वचनम् । ......... ॥

२१. ...................... । नैय्यमिकानि नियमेन कर्तव्यानि नित्यकर्माणि । ......... ॥

---

## PAṬALA IV., KAṆḌIKÂ 14.

१. कानि पुनस्तानि ।......... ॥

२. एवंविधं श्राद्धादि । एवमेतैः कर्मभिरहरहराक्रान्तस्य न शिरःकण्डूयनेप्यवसरो भवति । स कथं द्वौ द्वौ मासौ गुरुकुले वसेदिति ॥

३. ......... । चशब्दोवधारणे । ...... ॥

४. चणिति । निपातोस्ति निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेचेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तमिति [ पा० ८,१,३० ] स चेदर्थे वर्तते । इन्द्रश्च मृळयाति न इत्यादौ [ ऋग्वे० २,४१,११ ] दर्शनात् । तस्यायं प्रयोगः । न चेदस्मिन्माणवके दोषमनध्याप्यताहेतुकं पश्येत् ॥

५. समानमधीयानेषु माणवकेषु यदि कस्यचिद्यदृच्छया दृष्टहेतुमन्तरेण बुद्धिमान्द्यादिनाध्ययनस्यासंवृत्तिः स्यादधीतो भागो माणवकान्तरवन्नागच्छेत्तदा तस्यां यदृच्छायामसंवृत्तौ तस्मिन्नाचार्ये गतिरेव शुश्रूषैव माणव-

कस्य शरणम् ॥ तथा च मनुः [२,११९]। अधिकं शुश्रूषितो हि गुरुः सर्वात्मना तं शिक्षयेदिति ॥

६. *मातृग्रहणेन पितामहीप्रपितामह्योरपि ग्रहणम्। पितृग्रहणेन पितामहप्रपितामहयोरपि ग्रहणम्।* सर्व एत आचार्यवच्छुश्रूषयितव्याः ॥

७. उक्ताश्चानुक्ताश्च ज्येष्ठमातुलादयः सर्वे गुरवः समावृत्तेनाहरहरुपसंग्राह्याः ॥

८. यदि प्रोष्य समागतो भवति गुरवो वा प्रोष्य समागताः। ...... ॥

९. भ्रातृग्रहणे पूर्वेणैव सिद्धे क्रमार्थं वचनं यथापूर्वं ज्येष्ठक्रमेणेति ॥

१०. पूजा वर्णज्यायसां कार्या वृद्धतराणां चेत्युपदेशानुरोधेन [१,१३,२,] या नित्या पूजा सा च यथापूर्वं वृद्धक्रमेण ॥

१२. ........*विद्याचारित्राद्यपेक्षया विकल्पः* ॥

१३. ... पुरे भवं पौरम्। पौरं च तत्सख्यं च पौरसख्यं सेवानिबन्धनं बान्धवम्। तदभिवादनस्य निमित्तम्। कीदृशं दशवर्षान्तरालम्। दशवर्षाधिकः पौरसखाश्रोत्रियोभिवाद्य इति विवक्षितम्। सख्यमित्युपसमस्तमप्यपेक्ष्यते। चारणशब्दः शाखाध्यायिषु रूढः। तेषां सख्यं पञ्चवर्षमभिवादनस्य निमित्तम्। श्रोत्रियं वक्ष्यति। स त्रिवर्षपूर्वतामात्रेणाभिवादनमर्हति। न पूर्वसंस्तवमपेक्षते ॥

१४. क्रमार्थमिदम्। वयोविशेषे ज्ञायमाने पूर्वं वृद्धतरायाभिवाद्यमभिवादनं कर्तव्यं पश्चाद्वृद्धायेति ॥

१९. उच्चैःस्थाने नीचैःस्थाने वावस्थितो विषमगतः। ........गुरवे त्वभिवाद्यमेव दर्शने सति तूष्णीमवस्थानस्यायुक्तत्वात् ॥

१६. *इदमगुरुविषयम्। यत्रासावभिवादनीयः स्थितस्तत्रान्वारुह्य* वाभिवादयीताभिवादयेत्। अवरुह्येत्येतदपि द्रष्टव्यं न्यायस्य तुल्यत्वात्। गुरौ तु दृष्टमात्र एवाभिवादनमित्युक्तम् ॥

२१. पत्युर्यद्वयस्तदेव स्त्रीणां वयस्तेन तदनुरोधेन ज्येष्ठभार्यादिष्वभिवादनं कर्तव्यम् ॥

२२. अवहितपाणिः। समित्कुशादिहस्तो दात्रादिहस्तो वा। ........ ॥

२४. एते अपि द्वे सर्वनाम्नैवाभिवादयीत न नाम्नेत्येके मन्यन्ते। स्वमतं तु नाम्नैवेति।

२९. शिष्यं प्रत्याचार्यस्यायमुपदेशः । स्मशब्दः श्लोकपूरणार्थो निपातः । ............ ॥

२६. ब्राह्मणविषयमिदम् ।......... ॥

२८. अघ्यनष्टपशुधनोसीति ॥

३०.........अरण्यग्रहणं सभयस्य देशस्योपलक्षणम् ।.........संभाषणं मातृवद्भगिनीवच्च । भगिनि किं करवाणि ते । न भेतव्यमिति ॥

---

PATALA V., KANDIKÂ 15.

१. ............ वासोविन्यासविशेषो यज्ञोपवीतम् । दक्षिणं बाहुमुद्धरतेवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमिति ब्राह्मणम् । [ तैत्तिरीयारण्यके २.१.३ ] वाससोसंभवेनुकल्पं वक्ष्यति [ २, ४, २२ ] ......... ॥

३. य वा प्रयतोन्य आचामयेत्सोपि प्रयतो भवति । सर्वथा स्वयं वामहस्तावर्जिताभिरद्भिराचमनं न भवति । तेन शास्त्रान्तरोक्तं कमण्डलुधारणमप्याचार्यस्यानभिमतं लक्ष्यते । अलाबुपात्रेण नारिकेलेन च स्वयमाचमनमाचरेदिति ॥

४........ पिपासितस्य पाननिषेधोयमिति केचित् । अपर आह । अस्मादेव प्रतिषेधाच्छिक्यादिस्थस्य करकादेर्या धारा तत्र प्रायत्यार्थमाचमनं भवतीति ॥

५. भूमेः स्वयंदीर्णः प्रदेशः प्रदरः ।............ ॥

६. ............तप्ताभिरिति वचनाच्छृतशीताभिरदोषः । तथा चोष्णानामेव प्रतिषेधः स्मृतिषु प्रायेण भवति ॥

७. वय इति पक्षिनाम । यो रिक्तपाणिः सन्वयसः पक्षिण उद्दिश्य तेषां प्रोत्सारणाय पाणिमुद्यच्छते स तत्कृत्वाप उपस्पृशेत्तेनैव पाणिना । रिक्तपाणिरिति वचनात्काष्ठलोष्टादिसहितस्य पाणेरुद्यमने न दोषः । केचिदुपस्पर्शनमाचमनमाहुः ॥

१०. येन प्रयतो भवति तत्प्रयमणमाचमनम् । करणे ल्युट् ।... ॥

११. तीर उत्तीर्याचामेत्र जलमध्य इत्ययमर्थो न विधेयः पूर्वेण गतत्वात् । तस्मादयमर्थः । यदा नदीमुत्तरति नावा प्रकारान्तरेण वा तामुत्तीर्य तीरं गतः प्रयतोप्याचामेत् । नद्यादेरुत्तरणमप्याचमनस्य निमित्तमिति । तुशब्दोप्यर्थः ॥

१२. श्रौते स्मार्ते लौकिके वाग्नौ । .........केचिल्लौकिके नेच्छन्ति ॥

१३. ...............यत्रातिश्लक्ष्णतया पललादेर्मूलाग्रविभागो न ज्ञायते स मूढः । मूढश्चासौ स्वस्तरश्चेति मूढस्वस्तरस्तस्मिन्पतितादिष्वप्रयतेष्वासीनेषु यदि कश्चित्प्रयत उपविशेत्र च तान्संस्पृशेत्तदा स प्रयतो मन्येत यथा प्रयत आत्मानं मन्यतेहं प्रयतोस्मीति तथैव मन्येत नैवंविधे विषये तत्स्पृष्टिन्यायः प्रवर्तते ॥

१४. तृणकाष्ठेष्वपि भूमौ निखातेषु तत्स्पृष्टिन्यायो न भवति ॥

१७. ........... व्यवस्थितविकल्पोयम् । ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते । तत्र स्नानविधिः प्रोक्तो ह्यधः प्रक्षालनं स्मृतमिति मानवे दर्शनात् ॥

१८. ........... यावति देशे ऊष्मोपलम्भो भवति । अत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥

२०. अप्रयत इत्येव । एनमग्निमप्रयतो नोपधमेत् । प्रयतस्य न दोषः । मुखेनोपधमेदग्निं मुखाद्ध्यग्निरजायतेति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् । नाग्निं मुखेनोपधमेदिति मानवे दर्शनादुभयोर्विकल्पः । अपर आह । वाजसनेयके श्रौतप्रकरणे । मुखाद्ध्यग्निरजायत तस्मान्मुखेनोपसमिन्ध्यादिति दर्शनाच्छ्रौतेषु मुखेनैवोपसमिन्धनमन्यत्र स्मार्ते प्रतिषेध इति । अन्ये तु वैणवेनायसेन वा सुषिरेणोपसमिन्धनमिच्छन्ति । एवमग्नेर्मुखव्यापारस्यान्वयाच्छ्रुतिरप्यनुगृहीता भवति । आस्यबिन्दूनां पतनशङ्काभावात्प्रतिषेधस्मृतिरपीति ॥

२१. खट्वायां खट्वाया अधोग्निं नोपदध्यात् । अत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥

२२. ...... प्रयमणं प्रायस्थं मूत्रपुरीषप्रक्षालनादीनि यत्रात्माधीनानि । यत्र तु कूपेष्वेवोदकं तत्र बहूदकेपि न वस्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणाद्वर्णान्तरस्यानियमः । ग्रामग्रहणादेवंभूतेषु घोषादिषु न वस्तव्यम् ॥

---

## PAṬALA V., KAṆḌIKÂ 16.

१. तिष्ठन्प्रह्वो वा नाचामेदिति नायं प्रतिषेधः शक्यो वक्तुम् । कथम् । आसीनस्त्रिराचामेदिति वक्ष्यति । ततो यथा शयानस्याचमनं न भवति तथा तिष्ठतः प्रह्वस्य च न भवति । एवं तर्हि नायं शौचार्थस्याचमनस्य प्रति-

षेधः । किं तर्हि । पानीयपानस्य प्रतिषेधः । तथा च गौतमः । नाञ्जलिना पिबेन्न तिष्ठन्निति । अपर आह । अस्मादेव प्रतिषेधात्क्वचित्तिष्ठतः प्रह्वस्याचमनमनुज्ञातं भवति । तेन भूमिगतास्वप्सु तीरस्यायोग्यत्व ऊरुदघ्ने नाभिदघ्ने वा जले स्थितस्याचमनं भवति । गौतमोपि न तिष्ठन्नुद्धृतोदकेनाचामेदिति सूत्रच्छेदादुद्धृतोदकेनैव तिष्ठतः प्रतिषेधमाह ॥

२. द्वितीयार्थे तृतीया । अत्रानुक्तं स्मृत्यन्तरवशादुपाश्रीयते । आसीनः शुचौ देशे नासने भोजनान्ते त्वासने दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा हृदयंगमा अपः करतलस्थिता यावतीषु माषो निमज्यते तावतीः फेनबुद्बुदरहिता वीक्षितास्त्रिराचामेत्पिबेद्ब्राह्मणो हृदयंगमाः क्षत्रियः कण्ठगा वैश्यस्तालुगाः शूद्रो जिह्वास्पृष्टाः सकृत् ॥

५. मध्यमाभिस्तिसृभिरङ्गुलीभिरेवोष्ठौ ॥

७. ............ उपस्पृशेदङ्गुलिभिः । सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रसङ्गे परिसंख्या चक्षुषी नासिके श्रोत्रे चेति । इन्द्रियाणीति वचनं स्वरूपकथनमात्रम् । तत्राङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी केचिद्युगपत्केचित्पृथक् पृथक् । अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां नासिके । अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां श्रोत्रे । अत्र सहभावस्याशक्यत्वात्पृथगेव क्रियते । अत्र पृथग्भावस्य निश्चितत्वात्पूर्वत्रापि पृथगेवेति युक्तमित्यन्ये ॥

८. इन्द्रियस्पर्शनान्तरं हस्तौ प्रक्षालयेत् ॥

१०. दन्तमूलात्प्रभृत्योष्ठौ । तत्रालोमकः प्रदेशः श्यावः । तस्यान्तः सलोमकस्तत्पर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याचामेत् । ओष्ठयोरलोमकं प्रदेशमङ्गुल्या काष्ठादिना वोपस्पृश्याचामेदिति ॥

११. ............ अस्मादेव प्रतिषेधाज्ज्ञायते यत्किंचिदपि द्रव्यमन्तरास्ये सदुच्छिष्टताया निमित्तमिति ॥

१२. भाषमाणस्यास्यात्पतन्तो ये लालाबिन्दव उपलभ्यन्ते चक्षुषा स्पर्शनेन वा य उपलब्धुं योग्यास्तेष्वाचमनं विहितम् ।.........॥

१४. स्वप्नः स्वापः । क्षवथुः क्षुतम् । तयोः कृतयोः । शृङ्घाणिका नासिकामलम् ।............ लोहितस्य रुधिरस्य केशानां शिरोगतानां भूमिगतानां चाइयादीनां च चतुर्णामालम्भे । ...... । नीवी प्रसिद्धा ।

तद्योगादधोवासो लक्ष्यते । तच्च परिधायाप उपस्पृशेत् । केषुचित्स्नानं केषुचिदाचमनं केषुचित्स्पर्शमात्रं यावता प्रयतो मन्यते ॥

१५. आर्द्रं वा शकृदुपस्पृशेत् । ओषधीर्वा आर्द्राः । भूमिं वा आर्द्राम् । पूर्वोक्तेष्वेव सर्वेषु वैकल्पिकमिदम् ।......... ॥

१६. असिग्रहणं च क्षुरादेरप्युपलक्षणम् ।.........॥

१७. अपूपग्रहणं मूलफलादेरप्युपलक्षणम् । द्वितीयार्थे षष्ठी ।......॥

१८. यस्य कुले कश्चिन्म्रियेतासपिण्डतायां सत्यां तत्रानिर्गते दशाहे न भोक्तव्यम् । अनिर्देश्यं त्र्यहाशौचकालोपलक्षणम् । तेन क्षत्रियादिष्वधिकं पक्षिण्यादिषु च न्यूनम् ॥

१९. सूतिका प्रसूतिका तस्यामनुत्थितायाम् । उत्थानं नाम सूतिकागारे निवेशितानामुदकुम्भादीनामपनयनम् । तच्च दशमेऽहनि भवति । दशम्यामुत्थितायामिति [ १९,८ ] गृह्य उक्तत्वात् । अत्राप्यशौचकालोपलक्षणत्वाद्यावदाशौचं तावदभोजनम् । ............ ॥

२०. ............ आचारस्तु धनुःशतादर्वाक्तत्रापि प्रदीपमारोप्योदकुम्भं चोपनिधाय भुञ्जते यदि समानवंशं गृहं न भवति ॥

२१. अप्रयतेनाशुचिनोपहृतं स्पृष्टमन्नमप्रयतं भवति किं त्वशुद्धमभोज्यं न भवति । कः पुनरप्रयतस्य चाभोज्यस्य च विशेषः । उच्यते । अप्रयतमन्नमग्नावधिश्रितमद्भिश्च प्रोक्षितं भस्मना मृदा वा संसृष्टं वा वाचा वा प्रशस्तं प्रयतं भवति भोज्यं च । अभोज्यं तु लशुनादि कथंचिदपीति ॥

२२. अप्रयतेन शूद्रेणोपहृतमानीतमन्नमभोज्यं स्पृष्टमस्पृष्टं च । स्पृष्टमेवेत्यन्ये ॥

२३. ...... एतच्च पाकदशायामेव पतितेन केशेन सह यत्पक्वमन्नं तद्विषयम् । भोजनकाले तु केशपाते घृतप्रक्षेपादिना संस्कृतं भोज्यम् ॥

२५. अमेध्यैः कलञ्जपलाण्ड्वादिभिरप्यस्पृष्टमभोज्यम् ॥

२६. यस्मिंश्चान्ने स्यादिति [ १,१६,२३ ] व्यवहितमपि संबध्यते । .........॥

२७–२८. पूर्ववत्संबन्धः । मूषकला मूषकस्य पुरीषमङ्गं वा । उपसमस्तमपि मूषकग्रहणं संबध्यते । ...पदोपहतं प्रयतेनापि यत्पदा स्पृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥

'पूर्वोक्तेषु सर्वेषु वैक' G. U.ª; पूर्वोक्तेष्वेव सर्वेषु वै' G. Uª.

२९. सिग्वस्त्रदशा । परिहितस्य वाससः सिचा यत्स्पृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥

३०. शुना वा यद्दृष्टमपपात्रेण वा यद्दृष्टं तदप्यभोज्यम् । पतितचण्डालसूतिकोदक्यादयोऽपपात्रा अपगताः पात्रेभ्यः । न हि ते पात्रे भोक्तुं लभन्ते ॥

३१. अपरिहितस्य शुद्धस्यापि वाससः सिचा यदुपहृतमानीतं तदप्यभोज्यम् ॥

३२. ......... स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्दासेनाहृते न दोषः । अन्ये लिङ्गमविवक्षितमिति मन्यन्ते । नक्तमिति वचनाद्दिवा न दोषः ॥

---

## PAṬALA V. KAṆḌIKÂ 17.

१. भोजनदशायां यदा शूद्र उपस्पृशेत्तदापि न भुञ्जीत । भुञ्जानग्रहणादन्यत्र शूद्रस्य स्पर्शो नामायत्यमिति केचित् । अन्ये तु सदा भवत्यप्रायत्यं भोजनदशायां त्वाधिक्यप्रतिपादनाय प्रतिषेध इति ॥

२. सर्वत्र वाशब्दः समुच्चये । अभिजनविद्यावृत्तरहिता अनर्हन्तः। तैः सह समानायां पङ्क्तौ न भुञ्जीत ॥

३. समानपङ्क्तावित्यनुवर्तते । समानपङ्क्तौ बहुषु भुञ्जानेषु यद्येकोऽनुत्थाय भोजनाद्विरम्योच्छिष्टं शिष्यादिभ्यः प्रयच्छेदाचामेद्वा तदा तस्यां पङ्क्तावितरैर्न भोक्तव्यम् । अतो बहुषु भुञ्जानेष्वेको मध्ये न विरमेत् । भोजनकण्टक इति तमाचक्षते ॥

४. मूर्ख वैधवेय विषं भुङ्क्ष्वेत्येवं कुत्सयित्वा निर्भर्त्स्य यत्रान्नं दद्युस्तदप्यभोज्यम् ॥

५. मनुष्यैरन्यैर्वा मार्जारादिभिरमेध्यैरवघ्रातमन्नमभोज्यम् । अवेत्युपसर्गप्रयोगाद्दूरस्थैर्गन्धाघ्राणे न दोषः ॥

७. प्रासादो दारुमयो मञ्चः । तत्रापि न भुञ्जीत ॥

८. भूमावपि भुञ्जानः कृतायां गोमयादिना संस्कृतायां भुञ्जीत अपर आह । प्रासादोपि यदा मृदा कृतभूमिर्भवति । न केवलं दारुमयः तदा तत्र भुञ्जीतैवेति ॥

९. यदि मृन्मये भुञ्जीत तदाप्रीते भोक्तव्यम् । आप्रीतं कश्चित्कार्ये पाकादावुपयुक्तम् ॥

११. लौहं लोहविकारभूतं कांस्यादि भोजनपात्रं भस्मभिः परिमृष्टं सत्प्रयतं भवति । तत्र भस्मना कांस्यमम्लेन ताम्रं राजतं शकृता सौवर्णमद्भिरित्यादि स्मृत्यन्तरवशाद्द्रष्टव्यम् ॥

१४. आपणः पण्यवीथिस्तत्र क्रीतं लब्धं वापणीयं तत्र कृतान्नं नाश्नीयात् । व्रीह्यादिषु न दोषः ॥

१५. रसा रसद्रव्याणि तानापणीयान्नाश्नीयात् । आममांसादि वर्जयित्वा ॥

१६. तैलसर्पिषी त्वापणीये अप्युपयोजयेदुदकेऽवधाय निषिच्य । पाकेन तैलसर्पिषी शोधयित्वा । कार्यविरोधो यथा न भवति तथोदकेन संसृज्येत्यन्ये ॥

१८. शुक्तं कालपाकेनाम्लीभूतं तदपि पर्युषितमखाद्यापेयानाद्यम् ॥

१९. अनन्तरोक्तविधिद्वयं फाणितादि वर्जयित्वा द्रष्टव्यम् । फाणितं पानविशेषः । इक्षुरस इति केचित् । भृष्टानां व्रीहीणां तण्डुलाः पृथुकृताः पृथुकतण्डुलाः । करम्भो दधिसक्तुसमाहारः करम्ब इति प्रसिद्धः । वेदेऽप्युभयं भवति । यत्करम्भैर्जुहोति । धानाः करम्भः परिवाप इति । भरुजा भृष्टा यवाः । क्षीरविकारो दध्यादिः । प्रसिद्धमन्यत् ॥

२०. अथ शुक्तं चेत्यस्य विधेः शेषः ॥ शुक्तमित्यादि ॥ परेण द्रव्यान्तरेण योगो यस्य तत्परयोगं ततोऽन्यदपरयोगं तदेव शुक्तं वर्ज्यम् । यत्तु दध्यादिद्रव्यान्तरसंसृष्टं शुक्तं तद्भोज्यमेव । एवं च पूर्वत्रैवापरयोगमिति विशेषणं वक्तव्यम् । इदमेव वा सूत्रमस्तु । सूत्रद्वयकरणं चाचार्यप्रवृत्तिकृतम् । यथा सलावृक्येकसृकोलूकशब्दा इति पूर्वं सामान्येनाभिधाय सलावृक्यामेकसृक इति स्वप्नपर्यान्त इति [ १,१०.१९;१,११,३३. ] पश्चाद्विशेष उक्तः ॥

२२. अविरेलका । तस्याः क्षीरमपेयम् ॥

२३. उष्ट्रमृगौ प्रसिद्धौ । या गर्भिणी दुग्धे सा संधिनी शास्त्रान्तरे प्रसिद्धा । एककालदोहेत्यन्ये । एकस्मिन्प्रसवेऽनेकं गर्भं सूते सा यमसूः । उष्ट्रादीनां क्षीराण्यपेयानि । इतिकरणादेवंप्रकाराणामेकशफानां क्षीरमपेयम् ।............ ॥

२४. ……………… चकारादजामहिष्योश्च । अजा गावो महिष्यश्चेति मानवे दर्शनात् ॥

२५. कीलालौषधयः सुरार्था ओषधयस्तासां च विकारभूतमन्नमनाद्यम् ॥

२६. करञ्जं रक्तलशुनम्। पलण्डुः श्वेतम्। परारीका कृष्णगुण्डुभा या म्लेच्छानां प्रसिद्धा ।…………॥

२७. [1]प्रतिपदपाठोऽशक्य इति समासेनाह ॥ यच्चेत्यादि ॥ यच्चान्यदेवंयुक्तं शिष्टाः परिचक्षते वर्जयन्ति ।…………॥

२८. क्याकु च्छत्राकं तदप्यभोज्यमभक्ष्यम् । ब्राह्मणग्रहणमादरार्थम्॥

२९. मांसमित्यर्थाद्गम्यते। एकखुरा अश्वादयः। गवयो गोसदृशः पशुः। शरभोऽष्टापद आरण्यो मृगः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां मांसमभक्ष्यम् ॥

३०. धेन्वनडुहोर्मांसं भक्ष्यम् । गोः प्रतिषेधस्य प्रतिप्रसवः ॥

३१. आनडुहं मांसं न केवलं भक्ष्यम्। किं तर्हि । मेध्यमपीति वाजसनेयिनः समामनन्ति ॥

३२. व्यवहितमप्यभोज्यमिति संबध्यते । पादाभ्यां विकीर्य ये कीटधान्यादि भक्षयन्ति ते मयूरादयो विकिरास्तेषां मध्ये कुक्कुटो न भक्ष्यः । स्मृत्यन्तरवशाद्ग्राम्यो नारण्यः ॥

३३. तुण्डेन प्रतुद्य ये भक्षयन्ति ते प्रतुदो दार्वाघाटादयस्तेषां मध्ये प्लव एवाभक्ष्यः । शकटबिलाख्यो बकविशेषः ॥

३५. ……………… । श्येनाकृतिर्भासः पीनतुण्डः । ……… सुपर्णः श्येनः । ……… ॥

३६. क्रुञ्चा वृन्दचराः । क्रौञ्चा मिथुनचराः । ते चाभक्ष्याः । सूत्रे क्रुञ्चक्रौञ्चेति विभक्तिलोपश्छान्दसः । किमविशेषेण क्रौञ्चा न भक्ष्याः । नेत्याह । वार्ध्राणसलक्ष्मणवर्जम् । श्वेतो लोहितो वा येषां मूर्धा ते लक्ष्मणास्त एव विशिष्यन्ते वार्ध्राणसा इति । वार्ध्रं चर्म । तदाकारा नासिका येषाम् । एवंभूताँल्लक्ष्मणान्वर्जयित्वा क्रुञ्चक्रौञ्चा न भक्ष्या इति । अन्ये त्वाहुः । क्रव्याद इति प्राप्तस्य प्रतिषेधस्य क्रुञ्चादिषु चतुर्षु प्रतिषेध इति । तत्र लक्ष्मणा सारसी । लक्ष्मणवर्जमिति ङ्याषोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति [पा० ६, ३, ६३] ह्रस्वः । एवं क्रुञ्चाशब्दस्याप्यजादिटाबन्तस्य ॥

[1] °का कृष्णम् गुण्डुलाख्या यत् G. U[1].; °का मण्डुका या G. U[1].

३७. पञ्चनखा नाम वानरमार्जारादयः । तेषां मध्ये गोधादीन्सप्त वर्जयित्वान्येभक्ष्याः । गोधा कृकलासाकृतिर्महाकाया । कच्छपः कूर्मः । श्वाविड्वराहविशेषो यस्य नाराचाकाराणि रोमाणि । शल्यको यस्य चर्मणा तनुत्राणं क्रियते । श्वाविट्च्छल्यक इति शुक्तः पाठः । एके तु छकारं पठन्ति छकारात्पूर्वमिकारम् ।......पूतिखपः शशाकृतिर्हिमवति प्रसिद्धः ॥

३९. सर्पस्येव शिरो यस्य स मत्स्यो न भक्ष्यः । मृदुरो मकरः । ......ये चोक्तेभ्योन्ये विकृताकारा मत्स्याः । तत्रोदाहरणं यथा मनुष्यशिरसो जलमनुष्याख्या जलहस्त्यादयश्च । तेपि सर्वे न भक्ष्याः । अत्र मनुः । अनुमन्तेत्यादि(५,५१) न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ अप्रतिषिद्धेष्वपि भक्षणान्निवृत्तिरेव ज्यायसीत्यर्थः ॥

---

## PAṬALA VI., KAṆḌIKÂ 18.

१. मधु पक्वमपक्वमपि । आमं तण्डुलादि । मृगस्य विकारो मार्गं मांसम् । भूमिः शालेयादि क्षेत्रम् । विश्रामस्थानमित्यन्ये । मूलफलानि मूलं कन्दादि । रक्षाभयदानम् । गव्यूतिर्गोमार्गः । निवेशनं गृहम् । युगं वहतीति युग्यो बलीवर्दस्तस्य घासो भक्ष्यं पलालादि । एतान्यप्युग्रतोपि प्रतिगृह्याणि । अदुर्भिक्षेपि । उग्रः पापकर्मा द्विजातिर्वैश्याद्वा शूद्रायां जातः । उग्रग्रहणं तादृशानामुपलक्षणम् ।

३-४. पूर्वोक्तेष्वामं स्वयमेव गृह्णीरन्द्विजा इति हारीतस्यैव पक्षः । आमस्यालाभे कृतान्नस्य वा विरसस्य लवणादिरसैरसंयुक्तस्य । पष्ठीनिर्देशात्स्तोकम् । स्वयमन्तेवास्युपाहृतं वा गृह्णीरन् ॥

५. अनन्तरोक्ते विधानद्वये यद्गृहीतं तेन सुभिक्षाः सुहिता न भवेयुः । यावता प्राणयात्रा भवति तावदेव गृह्णीरन्न यावता सौहित्यं तावदिति ॥

६. यदा दुर्भिक्षतयात्मनोपि वृत्तिर्न लभ्यते प्रागेव पोष्यवर्गस्य तदा स्वयमप्यवृत्तौ यत्रैव लभ्यते तत्रैव भुञ्जीत । तत्र गुणविधिः । सुवर्णं दत्त्वा

---

[1] मकारं G. U.[1] [2]. [2] 'हिमप्रकृत्वर इति प्र° G. U.'; 'हिमवति प्र° G. U. [2].

सकृदेवोपक्लृप्तमुपरिष्टात्सुवर्णेन स्पृष्ट्वा । एतेन पशुं वा दत्त्वेति व्याख्यातम् । पशुरग्निः । अग्निः पशुरासीदिति मन्त्रलिङ्गादाग्नेसूक्तेन चाग्नेरुपस्थानदर्शनात् ॥

७-८. न पुनरत्यन्तमन्ववस्येत् । यदा विहिता वृत्तिर्लभ्यते तदा निषिद्धाया विरमेत् । न पुनः सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेनेति न्यायेन तत्रैव रमेत । अत्र छान्दोग्योपनिषत् [ १,१०,१ ] । मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्राद्राणक उवास ॥ १ सहेभ्यं कुल्माषान्खादन्तं बिभिक्ष इत्यादि ॥ मन्त्रश्च भवति ॥ अवर्त्या शुन आन्त्राणि पेच इति ॥ अवर्त्या वृत्त्यभावेन । अपर आह । दुर्भिक्षे स्वयमप्यवृत्त्या तन्निवृत्तेर्यत्र कुत्रचिन्नीचेपि दातरि भुञ्जानो वसेत् । यां च यावतीं च सुवर्णमात्रां यं कंचन पशुं वा तस्मै दत्त्वा न पुनरत्यन्तमन्ववस्येत् । वृत्तिं प्राप्य विरमेदिति ॥

११. यत्र यदा वैश्वदेवाग्निहोत्रादि नित्यमाभ्युदयिकं वाप्रायश्चित्तं कर्मासेवते तात्पर्येण करोति प्रायश्चित्तवस्यात्मनि चोदितं प्रायश्चित्तं प्राणायामोपवासविधिकृच्छ्रादि न करोति तदेतस्मात्कारणाद्ब्राह्मणस्यान्नमभोज्यमिति ॥

१२. ... ........ निष्ठया भूतकालस्याभिधानाच्चर्यमाणेपि निर्वेषे न भोज्यम् । किं तर्हि । चरिते ॥

१४. तस्यापि शूद्रस्याप्यन्नं भोज्यं यद्ययं धर्मार्थमुपनत आश्रितो भवति । धर्मग्रहणादर्थार्थमुपनतस्याभोज्यम् । आपत्कल्पश्चायम् ॥

१६. संघो गणस्तस्य यत्स्वभूतमन्नं न स्वैकस्य तदभोज्यं यद्यपि ते सर्वे दद्युः ॥

१७. भोक्तुकामा आगच्छतेत्येवं परिक्रुश्य सर्वत आहूय यद्दीयते ॥

१९. ये शस्त्रेण जीवन्ति तेषामप्यन्नमभोज्यम् । क्षत्रियवर्जम् ॥

२०. आजीवन्तीत्यपेक्ष्यते । स्वगृहे परान्वासयित्वा तेभ्यो भृतिग्रहणमाधिर्यः स्तोम इति प्रसिद्धः । परभूमौ कुटिं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्विति तं चाधिं य आजीवन्ति तेषामप्यभोज्यमिति । ये तु प्रसिद्धमाधिमाजीवन्ति तेषां वार्धुषिकत्वादेव सिद्धोर्थः ॥

---

[1] °मन्ववसीदत् G U [1], °मेव सीदत् G U.[2], °मवमीदेत् Dev MSS

[2] Thus G U [2], G. U [1] reads यत्र यदाग्निहोत्रवैश्वदेवाद्य कल्पमायाश्चित्तयुक्ता मद्गुरुप नित्यमभ्युदयिक कर्मासेवते तात्पर्येण करोति । प्रायश्चित्तवस्यात्मनि न चोदितं प्रायश्चित्तं तदेतस्मा°.—

२४. भोक्तव्यमिति वक्ष्यमाणमपेक्ष्यते । अग्नीषोमीये पशौ संस्थिते समाप्त एव भोक्तव्यम् । न प्रागिति पक्षान्तरम् ॥

२६. इदं यज्ञार्थमिति व्यादेशे कृते शेषाद्भुञ्जीरन्निति ब्राह्मणं भवति । ब्राह्मणग्रहणं श्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तेरपस्मृतिशङ्का माभूदिति प्रत्यक्षमेवात्र ब्राह्मणमिति ॥

*२८. राज्ञामिति बहुवचनाद्ग्रामादेर्यः प्रेषकरस्तस्यापि प्रतिषेधः ॥*

२९. यश्चाहविषा नररुधिरादिना यजतेभिचारादौ । यथायमभिचरेत्तस्य लोहितमवदानं कुर्वीतेति सोप्यभोज्यान्नः ॥

*३१. यश्चाविधिना प्रव्रजितः शाक्यादिः सोप्यभोज्यान्नः ॥*

३२. ... अविधिनेत्येव । ...... अविधिनोत्सर्गोऽष्टिं विना ...... ॥

३३. यश्च सर्वान्वर्जयते भोजने न क्वचिद्भुङ्क्ते न कंचिद्भोजयति । ... ......... निराकृतिः निःस्वाध्यायः । निवृत्तः । अतिव्रत इत्यन्ये । सोप्यभोज्यान्नः । वृषलीपतिः क्रमविवाहे यस्य वृषली जीवतीतरा मृताः स वृषलीपतिः ...... ॥

---

## PATALA VI., KANDIKÂ 19.

१. .........बद्धो निगडितः । अणिकः पुत्राच्छ्रुतग्राही पुत्राचार्य इति शास्त्रेषु निन्दितः । प्रत्युपविष्ट ऋणादिना कारणेनाधमर्णादिकं निरुध्य तत्पार्श्वे उपविष्टः । इतरस्तत्परिहारमकुर्वंस्तेन सहासीनः प्रत्युपवेशयिता। ....अपर आह । अणिक ऋणिक ऋणस्य दाता । प्रत्युपवेष्टुरिदं विशेषणमिति ॥

२. ......... यद्यप्येतेभोज्यान्ना इत्युक्ते परिशिष्टा भोज्यान्ना इति गम्यते तथाप्यनेकमतोपन्यासार्थं प्रश्नपूर्वकमारम्भः ॥

४. सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानामित्युक्तत्वात्सर्वे पुण्या भोज्यान्ना एव । इह पुनः पुण्यग्रहणमतिशयार्थं तपोहोमजपैः स्वधर्मेण च युक्तः पुण्यः स स्वयमप्रार्थ्यमानोपि भोज्यान्न इति कौत्सस्य मतम् ॥

६. रजः पापं तद्यदि पुरुषे कर्तरि स्थावरं स्थिरं नोपभोगमन्तरेण क्षीयते तदा ततः प्रतिग्रहेपि भोक्तरि संक्रमाभावाद्भोक्तव्यम् । अथ चेचलं तदुपभोगमन्तरेणापि क्षीयते तदा सततं दानशीले न मुहूर्तमपि पापमवतिष्ठत इति कुतो भोक्तरि दोष इति ॥

७. ………एककुणिकादीनां पञ्चानां पक्षः। पौष्करसादिरेव पुष्करसादिः। आदिवृद्ध्यभावश्छान्दसः॥

८. सर्वत उपेतं सर्वतोपेतम्। छान्दसो गुणः। उपेतमयाचितोपपन्नं तत्सर्वतोपि भोज्यमिति वार्ष्यायणीयं मतम्। इदानीं स्वमतमाह।

९. काण्वकुत्सयोः पक्षौ समुच्चितावाचार्यस्य पक्षः॥

१०. यः प्रार्थितो नेत्यसकृदुक्त्वा कथंचिद्दापादितेप्सः सोनीप्सन्नित्युच्यते। तस्य पुण्यस्याप्यभोज्यम्। अपर आह। अनीप्सत इति कर्तरि षष्ठी। पुण्यस्याप्यन्नं न भोज्यं यदि भिक्षमाणः पूर्ववैरादिना स्वयमीप्सन्न भवति॥

१२. अद्य तुभ्यमिदमाहरिष्यामि तदत्रभवता ग्राह्यमिति निवेदनं नियोगस्तदभावोनियोगः। पुनर्नञ्समासः। द्वौ नञौ प्रकृतार्थमतिशयेन गमयतः। अननियोगो नियोगस्तत्पूर्वं चेदभ्युद्यतं तत्र भोज्यमिति॥

१३. अथापि च पुराणे। सर्गश्च प्रतिसर्गश्चेत्यादि। एवंलक्षणे भविष्यदादौ ……॥

१४. …… शल्यकृन्तः शस्त्रेण ग्रन्थ्यादीनां छेत्ताम्बष्ठः। ……। चिकित्सकषण्ढयोः पुनर्वचनमुद्यतस्यापि प्रतिषेधार्थम्। ……। अयं पुराणश्लोक इत्यपौनरुक्त्यम्॥

१९. षडङ्गस्य वेदस्याध्येता भ्रूणस्तं यो हतवान्स भ्रूणहा। सोन्नादे मार्ष्टि लिम्पति। किम्। प्रकरणादेन इति गम्यते। भ्रूणघ्नो योन्नमत्ति तस्मिंस्तदेनः संक्रामति। तस्मात्तस्योद्यतमप्यभोज्यमिति प्रकरणसंगतः पादः। इतरत्पुराणश्लोके पठ्यमाने पठितम्। अनेनसं योभिशंसति मिथ्यैव ब्रूते। इदं पापं त्वया कृतमिति। स तस्मिन्नभिशंसति तदेनो मार्ष्टि। मनुस्तु। पतितं पतितेत्युक्त्वा [इत्यादि] इति द्वैगुण्यमाह। तदभ्यासे द्रष्टव्यम्। स्तेनः प्रकीर्णकेश इति [१,२५,४] वक्ष्यति। स एव तृतीयस्य पादस्यार्थः। कर्तृभेदादपौनरुक्त्यम्। संगरः प्रतिज्ञा प्रतिश्रयः सत्यसंगर इति। यथा यः प्रतिश्रुत्य न ददाति सोनृतसंगरः। ककारश्छान्दसः। तस्मिन्याचन्याचकः स्वमेनो मार्ष्टि। तस्मात्प्रतिश्रुतं देयमिति॥

## PAṬALA VII., KAṆḌIKĀ 20.

१. इमं लौकिकं लोके विदितं ख्यातिलाभपूजात्मकार्थं प्रयोजनं पुरस्कृत्याभिसंधाय धर्मं न चरेत्। किं कारणम्॥

२. यस्मादेवं क्रियमाणा धर्मा अभ्युदये फलकाले निष्फला भवन्ति ।.........। यो वै श्रद्धामनारभ्येत्यादिश्रुतेः ॥

३. तदिति वाक्योपन्यासे । ......... ॥

४. यद्यपि देवादयो नानुलभ्यन्ते तथापि धर्मस्तावद्भवति स च स्वतन्त्रः पुरुषार्थः । किमन्यैरर्थैरिति ॥

५. कुहकः प्रकाशे शुचिरेकान्ते यथेष्टचारी । शठो वक्रचित्तः । नास्तिकः प्रेत्याभाववादी । बालः श्रुतरहितः । ......... तथा दुष्प्रलम्भश्च स्यात् । प्रलम्भनं विसंवादनं मिथ्याफलाख्यानम् । गृधिवञ्च्योः प्रलम्भ इति दर्शनात् । दुष्प्रलम्भो विसंवादयितुं मिथ्याफलाख्यानेन वञ्चयितुमशक्यः । कुहकादिवादेषु वञ्चितो न स्यात्तद्वशो न स्यादित्यर्थः ॥

६. वञ्चनस्य संभवमाह ॥ नेत्यादि ॥ आवमिति च्छान्दसं रूपम् । भाषायां तु प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामिति [ पा०. ७,२,८८ ] आत्वं प्राप्नोति । यदि हि धर्माधर्मौ विग्रहवन्तौ गोव्याघ्रवच्छरीरेनावां स्व इति ब्रुवाणौ यदि वा देवादयः प्रकृष्टज्ञानाः ब्रूयुरिमौ धर्माधर्माविति ततः कुहकादिवादेषु न स्याद्वञ्चना । तदभावात्तु वञ्चनासंभवः । इदं चात्र द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्षादेरगोचरौ धर्माधर्मौ किंतु नित्यनिर्दोषवेदगम्यौ तदभावे तन्मूलशास्त्रगम्याविति ॥

७. यत्र तु प्रायश्चित्तादौ विषयव्यवस्था दुष्करा तत्र निर्णयमाह ॥ यत्त्वित्यादि ॥ आर्याः शिष्टास्त्रैवर्णिकाः । बहुवचनाच्चत्वारस्त्रयो वा । ...॥

८. सम्यग्विनीता आचार्याधीनः स्यादित्यादिना [ १,२,११ ] विनयेन ये संपन्नाः । ... । आत्मवन्तो जितेन्द्रियाः । अलोलुपा अकृपणाः । अदाम्भिका अधर्मध्वजाः । एवंभूतानामार्याणां सर्वजनपदेषु यदेकान्तेनाव्यभिचारेण समाहितमनुमतं वृत्तमनुष्ठानम् । ......... ॥

११. ......... कृत्स्नाया वैश्यवृत्तेरुपलक्षणमिदम् । क्षत्रियवृत्तिश्च दण्डापूपिकन्यायसिद्धा । ......... ॥

१२. ...... रसा गुडलवणादयः क्षीरादयो वा । रागा कुसुम्भादयो वा । रज्यन्तेऽनेन इति वा रागा वस्त्रादयः । ...... । गवां मध्ये वशा वन्ध्या गौः । श्लेष्म जत्वादि येन विशिष्टं चर्मादि संधीयते । ......... तोक्मानीपदङ्कुरितानि व्रीह्यादीनि । किण्वं सुराप्रकृतिकं द्रव्यम् । सुकृतं पुण्यं

तस्य फलं सुकृताशा । ......... मनुष्यादीन्वर्जयित्वेत्येव सिद्धेपण्यानीति वचनमन्येषामपण्यानां व्युदासार्थम् । ......... ॥

१३. ......... अन्येषां विकल्पः । स्वयमुत्पादितेषु नायं प्रतिषेधः । मानवे हि स्मृतम् [ १०,९० ] ॥

१४. विनिमयः परिवर्तनम् । येषां विक्रयः प्रतिषिद्धस्तेषां मिथः परस्परेण विनिमयोप्यविहितः प्रतिषिद्धः । न कर्तव्य इत्यर्थः ॥

१५. तेष्वेव केषांचिद्विनिमयोनुज्ञायते ॥ अन्नेनेति ॥ अन्नादीनां च पिद्यान्तानां विनिमयो भवत्येवेत्यर्थः । .........विनिमयाभ्यनुज्ञानादेव विद्यानां विक्रयोपि प्रतिषिद्धो वेदितव्यः ॥

PAṬALA VII., KAṆḌIKÂ 21.

२. .........तृणत्वादेव सिद्धे मुञ्जबल्वजग्रहणं विकारार्थम् ॥

७. द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम् । तस्य निमित्तानि पतनीयानि कर्माणि वक्ष्यन्ते ॥

८. स्तेयं सुवर्णचौर्यम् । आभिशस्त्यं ब्रह्महत्यादि । ब्राह्मणमात्रं च हत्वाभिशस्त इति वक्ष्यमाणत्वात् [ १,२४,७ ] ......... ब्रह्मोज्झमुज्झ उत्सर्गः । भावे घञ् । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । ब्रह्म वेदस्तस्याधीतस्य नाशनं ब्रह्मोज्झम् ......... ॥

९. सखीशब्दस्य च्छान्दसो ह्रस्वः । गुर्वीसखीं मात्रादीनां च सखीं गुरुसखीं पित्रादीनां च सखीम् । ता एता गत्वा किम् । पततीत्युत्तरत्र श्रुतमपेक्ष्यते ।......तल्पशब्देन शयनवाचिना परदारा लक्ष्यन्ते ॥

१०. ......यद्यपि सामान्येन पतनीयानीत्युक्तं तथापि प्रायश्चित्ते गुरुलघुभावो द्रष्टव्यः॥

११. तुश्चार्थे । उक्तव्यतिरिक्तानामप्यधर्माणां सततमाचारः पतनहेतुः ॥

PAṬALA VIII., KAṆḌIKÂ 22.

१. उक्तानि पतनीयान्यशुचिकराणि कर्माणि तेषां प्रायश्चित्तानि वक्ष्यन्नादित आत्मज्ञानं तदुपयोगिनश्च योगानधिकुरुते । तस्यापि सर्वपापहरत्वेन मुख्यप्रायश्चित्तत्वात् । श्रूयते हि । [ माण्डूक्योपनिषदि २,२ ]

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर इति ॥

तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति। याज्ञवल्क्योऽप्याह (१,७), अध्यात्मवानध्यात्मिकान् । छान्दसो वृद्ध्यभावः । आत्मलम्भयितॄन्योगांश्चित्तसमाधानहेतून्वक्ष्यमाणानक्रोधादीनुपायानुतिष्ठेत्सेवेत । न्यायसंहितानुपपत्तिसमन्वितान् । उपपद्यते हि न्यायतः क्रोधादीनां दोषाणां निर्घातः । अनैश्चरिकानिश्चाराश्चित्तस्य बहिर्विक्षेपस्तस्मै ये प्रभवन्ति क्रोधादयो वक्ष्यमाणास्ते नैश्चारिकास्तत्प्रतिपक्षभूतान् । अक्रोधादिषु हि सत्सु चित्तमनिश्चरणशीलमात्मालम्ब्यनिश्चलं तिष्ठतीति । तस्मात्याननुतिष्ठेत् । आत्मानं लब्धुमक्रोधादिलक्षणं चित्तसमाधानं कुर्यादित्यर्थः ॥

२. किं पुनरात्मा प्रयत्नेन लब्धव्यः । ओमित्याह ॥ आत्मेत्यादि ॥ आत्मलाभात्परमुत्कृष्टं लाभान्तरं नास्ति । तस्मात्तस्य लाभाय यत्न आस्थेय इति । कः पुनरसावात्मा । प्रत्यगात्मा । ......... ॥

३. तत्सिद्धये श्रौतं ज्ञानं तावदाह ॥ तत्रेति ॥ तत्रेति वाक्योपन्यासे । आत्मलाभीयानात्मलाभप्रयोजनाञ्छ्लोकान् । अनुप्रवचनादिषु दर्शनाच्छप्रत्ययः [पा० ५,१,१११] पादबन्धेनौपनिषदात्मकमन्त्रानुदाहरिष्याम उद्धृत्याहरिष्यामो ग्रन्थे निवेशयिष्यामः ॥

४. गुहेति प्रकृतिनाम । ......... तस्यां शेते तया सहाविभागमापन्नस्तिष्ठतीति गुहाशय आत्मा । ...... ॥ अहन्यमानस्य न ह्यसौ शरीरे हन्यमाने हन्यते । विकल्मषस्य निर्लेपस्य । सर्व एव हि धर्माधर्मादिरन्तःकरणस्य धर्म आत्मनि त्वध्यस्तः । एवंभूतस्यात्मनः सर्व एव प्राणिनो ब्रह्माद्यास्तिर्यगन्ताः प्राणादिमन्तः संघाताः पूः पुरमुपभोगस्थानम् । यथा राजा पुरमधिवसन्सचिवैरानीतान्भोगानुपभुङ्क्ते तथायं देवादिशरीरमधिवसन्करणैरुपस्थापितान्भोगानुपभुङ्क्ते । तमेवंभूतमचलं सर्वगतत्वेन निश्चलम् । चलनिकेतं निकेतं स्थानं शरीरं तदस्य चलं तं येऽनुतिष्ठन्त्युपासत एवंभूतोऽहमिति प्रतिपद्यन्ते तेऽमृता मुक्ता भवन्तीति ॥

५. विषयसंयोगत्यागेनायमुपास्य इत्याह ॥ यदित्यादि ॥ यदिदं विषयमेतादिति सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । एवमिदीनि । इतिशब्दे तकारस्य दकारः । इशब्द आश्चर्ये प्रसिद्धो वा । इतिशब्देनावृत्तेन शब्दादिषु विषयेष्ववान्तरप्रकारभेदः प्रतिपाद्यते । विषयापह्नवेनसो हि वदन्ति ।

इति ह तस्या गीतम् । इति ह तस्याः सुखस्पर्शः । इति ह तस्या रूपं निष्टप्तमिव कनकम् । इति ह तस्याः स्वादिष्ठोऽधरमणिः । इति ह तस्या गन्धो घ्राणतर्पण इति । एवं दिव्यमानुषभेदोऽपि द्रष्टव्यः । इति हेति हात्रानन्तरमपर इतिशब्दोऽध्याहार्यः । इति हेति हेति योऽयं लोके विषय उच्यते । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । एतद्विधूय गुहाशयमनुतिष्ठेत् । कविर्मेधावी ॥

६. विषयत्यागे हेतुमाह ॥ आत्मन्निति ॥ शिष्यं प्रत्याचार्यस्य वचनमेतत् । द्वौ चात्र हेतू विषयाणां पराधीनत्वमहितत्वं च । महान्तं गुणतस्तेजसस्कार्यं तेजःशरीरं तेजोराशिं स्वयंप्रकाशम् । आत्मा ज्योतिः सम्राडिति बृहदारण्यकम् । सर्वत्र निहितं सर्वत्र गम् । प्रभुं स्वतन्त्रमेवंभूतं गुहाशयमेतावन्तं कालमहमात्मन् । सप्तम्येकवचनस्य लुक् । आत्मन्यस्मिन्मदीये संघातेऽन्यानपेक्षयैव लब्धुं योग्यमलब्ध्वाथान्येष्विन्द्रियादिषु तं तं विषयं प्रतीच्छामि । लङर्थे लट् । प्रत्यैच्छम् । इदानीं तु तं लब्ध्वा न तथाविधोऽस्मि । त्वमप्येतदेव हितं साधुस्थानं साधुमार्गं सेवस्व नाहितं विषयानुधावनमिति ॥

७. पुनरप्यसौ कीदृश इति । अत आह ॥ सर्वभूतेष्विति ॥ सर्वभूतेषु मनुष्यादिषु संघातेषु यो नित्यो विनश्यत्स्वपि न विनश्यति । विपश्चिन्मेधावी चित्स्वरूपः । अमृतो नित्यत्वादेवामरणधर्मा । ध्रुव एकरूपो विकाररहितः । न प्रधानवद्विकारिणः सतो धर्मिरूपेणास्य नित्यत्वमित्यर्थः। अनङ्गः करचरणाद्यङ्गरहितः । अशब्दोऽस्पर्श इति भूतगुणानामुपलक्षणम् । शब्दादिगुणरहितः । अशरीरः सूक्ष्मशरीरेणापि विवर्जितः । महाञ्छुचिः । महत्त्वं शौचस्य विशेषणम् । परमार्थतोऽत्यन्तशुद्धः । स सर्वं प्रकृत्यभेदद्वारेण । स एव च परमा काष्ठा ततः परं गन्तव्याभावात् । स वैषुवतम् । विषुवन्नाम गवामयनस्य मध्ये भवमहः । एकविंशमेतदहरुपयन्ति विषुवन्तं मध्ये संवत्सरस्येति दर्शनात् । विषुवानेव वैषुवतम् । तद्यथा संवत्सरस्य मध्ये भवत्येवमङ्गानामेष मध्ये । मध्यं ह्येवायमङ्गानामिति यद्बृचब्राह्मणम् । स एव च वैभाजनं पुरम् । विविधैर्मार्गैर्भजनीयं विभजनम् । तदेव वैभाजनम् । प्रज्ञादिरनुशातिकादिश्च । यथा समृद्धं पुरं सर्वैरर्थिभिरभिप्राप्यमेवमयमपीति ॥

८. तमेवंभूतमात्मानं ये मुनिविदुपासते । यथास्य सर्वत्र सर्वात्मत्र-

स्यात्तु सदा शास्त्रमानुकूल्यं प्रतिषिद्धवर्जनं नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानं चाचरेत् । यश्च दुर्दर्शं निपुणं सूक्ष्ममेतं युक्तः समाहितो भूत्वा पश्येत्साक्षात्कुर्यात्स विष्टपे विगततापे स्वे महिम्नि स्थितो मोदेत सर्वदुःखविवर्जितो भवति । संसारदशायामेवातिरोहितं निरतिशयं स्वात्मानन्दमनुभवतीति ॥

---

PAṬALA VIII., KAṆḌIKÂ 23.

१. सर्वाणि भूतान्यात्मन्यात्मनि शेषत्वेन स्थितानि पश्यन्सर्वभूतान्युपनिषदादिभिर्जानन् । पश्चाच्चिन्तयन्युक्तिभिर्निरूपयन्यो न मुह्येन्मध्ये मोहं न गच्छेत्कविर्मेधावी । पश्चाच्च सर्वत्रैव शेषित्वेन स्थितमात्मानं पश्येत्साक्षात्कुर्यात्स वै ब्रह्मा ब्राह्मणो नाकपृष्ठे तत्सदृशे स्वमहिम्नि स्थितो विराजति स्वयं प्रकाशते ॥

२. निपुणो मेधावी चित्स्वरूपः । बिसोर्णाया बिसतन्तोरप्यणीयान्सूक्ष्मः । यः सर्वमावृत्य तिष्ठति व्याप्य स्थितः । यश्च पृथिव्या अपि वर्षीयान्वृद्धतरः सर्वगतत्वादेव सर्वमारभ्य विष्टभ्य शेषित्वेनाधिष्ठाय तिष्ठति । ध्रुव एकरूपः । स इन्द्रियैरस्य जगतो यदिन्द्रियैर्ज्ञानमिन्द्रियजन्यज्ञानं तस्मात् । कीदृशात् । ज्ञेयादनन्यस्य । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ज्ञेयान्नीलपीतादेराकारादनन्यभूतं नीलपीताद्याकारं तस्माद्विषयज्ञानादन्य इत्यर्थः । श्रूयते च । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योन्तर आत्मानन्दमय इति [तैत्ति० उप० २, ५, १] । ज्ञानस्वरूपमत्यन्तं निर्मलं परमार्थतः । तदेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितमिति पुराणम् । स्वभावतः स्वच्छस्य चिद्रूपस्यात्मनो नीलपीताद्याकारकालुष्यं तद्रूपाया बुद्धिवृत्तेरनुरागकृतं भ्रान्तमित्यर्थः । वैषयिकज्ञानादन्य इति विशेषणेनार्थाज्ज्ञानात्मक इत्यपि सिद्धम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति च श्रुतेः [तैत्ति० उप० २,१,१] । एवंभूतः स आत्मा परमेष्ठी परमे स्वरूपे तिष्ठतीति । विभाज इत्यस्य परेण संबन्धः । विभजत्यात्मानं देवमनुष्यादिरूपेण नानाशरीरानुप्रवेशेनेति विभाक् । तस्माद्विभाजो निमित्तभूतात्सर्वे काया देवमनुष्यादिशरीराणि प्रभवन्त्युत्पद्यन्ते । स मूलं स प्रपञ्चसृष्टेर्भोक्तृतय मूलं कारणम् । स नित्योविनाशी । शाश्वतिक एकरूपोविकारः ॥

३. दोषाणां वक्ष्यमाणानां क्रोधादीनां निर्घातो मूलनाश इह जीविते योगमूलः । योगा वक्ष्यमाणा अक्रोधादयः तन्मूलः । ततश्च तान्भूतदाहीया-

न्भूतानि दहतः क्रोधादीन्दोषाविर्हत्य क्षेमं गच्छति । आत्मज्ञानद्वारेण पण्डितो लब्धज्ञान आत्मसाक्षात्कारी । क्षेममभयं मोक्षम् ।.........स-मासाः श्लोकाः ॥

५. भूतानां दाहो भूतदाहस्तस्मै हिता भूतदाहीयाः ॥

६. ......रोषः क्रोधस्यैव कियानपि भेदो मित्रादिषु प्रतिकूलेषु मनसो वैलोम्यमात्रकार्यकरः ।.........दम्भो धार्मिकत्वप्रकाशनेन लोकवञ्चनम् । द्रोहोपकारः । मृषोद्यमनृतवदनम् । ......... असूया परगुणेष्वक्षमा । .........मन्युर्गूढो द्वेषः । अनात्म्यमजितेन्द्रियत्वं जिह्वादिचापल्यम् । अयोगो विक्षिप्तचित्तता.........॥

६. ......... संविभाग आत्मानमवरुध्यापि दानम् । त्यागोपरिग्रहः । आर्जवं मनोवाक्कायानामेकरूपता । मार्दवं सूपगमता । ......... योग ऐकाग्र्यम् । आर्याणां भाव आर्यं शिष्टाचारानुपालनम् । आनृशंस्यं व्यवहारवचनादौ प्रसक्तस्य नैष्ठुर्यस्य वर्जनम् । ...... समयो व्यवस्था सा च प्रकरणाद्धर्मज्ञानां पदं विषयः । एतेक्रोधादयः सर्वेषामाश्रमाणां सेव्या न केवलं योगिनामेवेति धर्मज्ञानां समय इत्यर्थः । ............ सार्वगामी । सर्वस्मै हिताः सार्व आत्मा । तं गच्छति विधिनेति वचनात् । प्राणिनां तु वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेदित्यादिके विषयेनृतवचनादावपि न दोष इति ॥

---

## PAṬALA IX., KANDIKÂ 24.

१. क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्रं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । किमर्थम् । वैरयातनार्थम् ॥ वैरं पापं तस्य यातनं निर्हरणं तदर्थम् । ऋषभश्चात्राधिकः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थ इति वक्ष्यति । तेन प्रायश्चित्तरूपमिदं दानं प्रायश्चित्तं च पापक्षयार्थं तत्किमर्थं वैरयातनार्थमित्युच्यते । केचिदाहुः । नाभुक्तं क्षीयते कर्म पुण्यमपुण्यं च । प्रायश्चित्त तु नैमित्तिकं कर्मान्तरं यथा गृहदाहादौ क्षामवत्यादय इति तन्निराकर्तुमिदमुक्तम् । अपर आह । यो येन हन्यते स हतो म्रियमाणस्तस्मिन्वैरं करोति । अपि नामाहमेनं जन्मान्तरे वध्यासमिति । तस्य वैरस्य यातनार्थमिति प्रायश्चित्तार्थत्वमपि वक्ष्यमाणेन सिद्धमिति ॥

४. सर्वेष्वेतेषु निमित्तेष्वृषभोप्यधिको देयो न केवलं गाव एव। इदं प्रायश्चित्तत्रयं मानवेन समानविषयम्। यथाह। अकामत इत्यादि [ ११-१,२७-३० ] ॥

५. एतेषां क्षत्रियादीनां स्त्रीषु हतास्वेवमेव प्रायश्चित्तं यथा पुरुषेषु ॥

६. प्रकृतेषु यौ पूर्वौ वर्णौ क्षत्रियवैश्यौ तयोर्यो वेदाध्यायोधीतवेदस्तं हत्वाभिशस्तो भवति। अभिशस्त इति ब्रह्मघ्नोभिधानम्। सवनगतं वा तयोरेव वर्णयोर्यः सवनगतः। सवनशब्देन प्रातःसवनादीन्युच्यन्ते नापि यागमात्रम्। किं तर्हि। सोमयागः। तत्र यो दीक्षितः स सवनगतः। ब्राह्मणो वा एष जायते यो दीक्षित इति वचनात्। तं च हत्वाभिशस्तो भवति। पूर्वयोर्वर्णयोरिति किं ब्राह्मणे माभूदितीष्यते ब्राह्मणे वक्ष्यति च ब्राह्मणमात्रं चेति। एवं तर्हि शूद्रे माभून्न शूद्रो वेदाध्यायः सवनगतो वा भवति। इदं तर्हि प्रयोजनं पूर्वयोर्वर्णयोरेव यथा स्यात्तयोरेव यावनुलोमौ सवर्णाम्बष्ठौ तयोर्मा भूदिति। तेनान्ये वर्णधर्मा अनुलोमानामपि भवन्ति ॥

७. ब्राह्मणमात्रं च हत्वाभिशस्तो भवति। मात्रग्रहणान्नाभिजनविद्यासंस्कारापेक्षा ॥

८. तस्य ब्राह्मणमात्रस्य गर्भं च स्त्रीपुन्नपुंसकभेदेनाज्ञातं हत्वाभिशस्तो भवति ॥

९. ऋतुस्नातामात्रेयीं विदुरिति वसिष्ठः [ २०,३९ ]। तस्येत्यनुवर्तते। तस्य ब्राह्मणमात्रस्यात्रेयीं च स्त्रियं हत्वा ब्रह्महा भवति। संभवत्यस्यां ब्राह्मणगर्भ इति। अत्रिगोत्रात्रेयीत्यन्ये ॥

११. कृत्वेति वचनान्न परकृता कुटी ग्राह्या ......... । शवशिरो ध्वजो यस्य स शवशिरध्वजः। सलोपश्छान्दसः। स्वव्यापादितस्य ब्राह्मणस्य शिरो ध्वजदण्डस्याग्रे प्रोतं कृत्वेत्यर्थः। यस्य कस्यचिच्छवस्येत्यन्ये ॥ शणस्य विकारः शाणी पटी तस्या अर्धमर्धशाणी तस्याः पक्षोर्धशाणीपक्षः। आयामविस्तारयोरुभयोरप्यर्धम्। अधोनाभ्युपरिजानु च यथा भवति तथाच्छाद्य तावन्तं प्रदेशमाच्छाद्य। सापेक्षत्वाद्ग्रामे प्रतिष्टेतेति[१३] वक्ष्यमाणेन संबन्धः। मध्ये क्रियान्तरविधिः ॥

१२. तस्य ग्रामं प्रविशतो वर्त्मनी अन्तरा शकटादेर्वर्त्मनोर्मध्ये पन्था

वेदितव्यः । अपर आह । यत्र रथ्यादावुभयोः पार्श्वयोर्वर्त्मनी भवतस्तत्र तयोर्मध्येन सूकरादिपथेन संचरेतेति ॥

१३. अन्यमार्यं दृष्ट्वा पथ उत्क्रामेत् । तत्र कौटिल्यः । पञ्चारत्नी रथपथश्चत्वारो हस्तिपथो द्वौ क्षुद्रपशुमनुष्याणामिति । तेन मनुष्येषु द्वौ हस्तावुत्क्रामेदिति ॥

१४. धर्ममात्रं खण्डं लोहितकमनाभीतमेवंभूतं शरावं भिक्षापात्रं गृहीत्वा ग्रामे प्रतिष्ठेत ग्रामं गच्छेत्[1] ॥

१५. अभिशस्तो ब्रह्महा तस्मै मह्यं को धार्मिको भिक्षां ददातीत्युच्चैर्ब्रुवाणः सप्तागाराणि चरेत् । सप्तग्रहणमधिकनिवृत्त्यर्थम् । द्वित्रिष्वेवागारेषु यदि पर्याप्तं लभ्येत तदा तावत्स्वेव ॥

१६. सप्तस्वागारेषु या च यावती लभ्यते सैव वृत्तिरपर्याप्तापि ॥

१९. तासां गवां निष्क्रमणसमये प्रवेशसमये च द्वितीयो ग्रामेर्थप्रयोजनम् । भिक्षार्थं प्रथममुक्तम् । नान्यदा ग्रामं प्रविशेदित्युक्तं भवति ॥

२०. एवं द्वादश वर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा सद्भिः संप्रयोगः कर्तव्यः सद्भिः सह संप्रयुज्यते येन विधिना स कर्तव्यः । स च शिष्टाचारे शास्त्रान्तरे च सिद्धः । स उच्यते । कृतप्रायश्चित्तस्तु स्वहस्ते यवसं गृहीत्वा गामाह्वयेत्सा यदागत्य श्रद्दधाना भक्षयति तदा सम्यगनेन व्रतं चरितमिति जानीयादन्यथा नेति ॥

२१. संग्रामेण जेतव्या दस्यवो येन पथा ग्रामं प्रविश्य गवादिकमपहृत्यापसरन्ति स आजिपथस्तस्मिन्वा कुटिं कृत्वा स आवसेत् । किं चिकीर्षन् । ब्राह्मणगव्यः । गवां छन्दसीति शासि पूर्वसवर्णाभावे यणादेशः । ब्राह्मणगवीरपजिगीषमाणो दस्यूनपजित्य प्रत्याहर्तुमिच्छन्नेवं वसन्दस्युभिर्ह्रियमाणं गवादिकमुद्दिश्य तैर्युद्धं कुर्वंस्त्रिः प्रतिशाद्वस्तैरपजितोपजित्य वा तान्गवादिकं प्रत्याहृत्य ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा मुक्तो भवति तस्मादेनसः । द्वादशवार्षिके प्रवृत्तस्येदमेवमुत्तरमपि ॥

२३. धर्मस्याग्निहोत्रादेरर्थस्य च यत्र युगपत्संनिपातस्तत्रोभयानुग्रहासंभवे धर्मलोपेन योर्थं गृह्णाति तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम् । अथवा यो धर्मं हित्वार्थहेतोः कौटसाक्ष्यादिकं करोति तद्विषयमेतत् । ......... ॥

[1] खण्डनम् G. U.[1,2].—

२४. गुरुः पित्राचार्यादिः श्रोत्रियोऽधीतवेदः स यदि कर्मसमाप्तो भवति। सोमान्तानि कर्माणि समाप्तानि यस्य स एवमुच्यते। एतौ हत्वैतेनैवानन्तरोक्तेन विधिनोत्तमादुच्छ्वासात्। उत्तम उच्छ्वासः प्राणवियोगः। आ तस्माच्चरेत्॥

२५. अश्वमेधावभृथादिषु सत्स्वप्यस्यास्मिँल्लोकेस्मिञ्जीविते प्रत्यापत्तिः। शुद्धिर्नास्तीत्यर्थः। मृतस्य तु कल्मषं निर्हण्यते। तेन पुत्रादिभिः संस्कारादि कर्तव्यमिति भावः। अन्ये तु पूर्वसूत्रं तन्निवृत्त्यर्थमेव मन्यन्ते। प्रत्यापत्तिः पुत्रादिभावेन संबन्ध इत्यर्थः॥

## PAṬALA IX., KAṆḌIKÂ 25.

१. गुरुरत्र पिता नाचार्यादिः। तल्पशब्देन शयनवाचिना भार्या लक्ष्यते। सा च साक्षाज्जननी न तत्पत्नी। तां गत्वा। ....अनावृत्तिम्। अनावृत्तिर्न क्रियते यस्यां तां दिशम्। अनावर्तमानो गच्छेदिति।......॥

४. स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णहारी॥ .........॥

६. तीक्ष्णं तपो महापराकादि। तद्वायच्छेदावर्तयेत्।

८. अथवा संवत्सरमेकं नैरन्तर्येण कृच्छ्रांश्चरेत्। एषामेनस्सु गुरुषु गुरूणि लघुषु लघूनीति व्यवस्था॥

९. अस्मिन्विषये पुराणश्लोकमप्युदाहरन्तीत्यर्थः।

१०. ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतुर्थकालाश्चतुर्थो भोजनकालो येषां यथाद्य दिवा भुञ्जते श्वो रात्रौ ते तथोक्ताः। तथा मितभोजना न मृष्टाशिनः। ......... तिष्ठेयुरहनि रात्रावासीरन्नेवं स्थानासनाभ्यां विहरन्तः कालं क्षिपन्त एते त्रिभिर्वर्षैस्तत्पापमपनुदन्ते॥

११. प्रथमो वर्णो ब्राह्मणः। तं हत्वा संग्रामं गत्वा सेनयोर्मध्येवतिष्ठेत। किं सर्वे। नेत्याह। प्रथमं वर्णं परिहाप्य। ब्राह्मणवर्जमितरो वर्णः क्षत्रियादिरित्यर्थः। तत्र स्थितमेनं सैनिका हन्युरेनं हतं विदध्युः। अथान्तस्त एनस्विनः स्युर्यथा राजा स्तेनम्। स मृतः शुध्यति॥

१२. अनन्तरोक्तविषये प्रायश्चित्तान्तरम्। इतिशब्द उपलक्षणार्थः। आत्मनो लोमादीन्युत्कृत्य पुरोहितेन हावयित्वा होमं कारयित्वा पश्चात्स्वयं तस्मिन्नग्नौ प्रविशेत्। मृतः शुध्यति। तत्राग्निमुपसमाधाय जुहुयात्। लोमानि मृत्योर्जुहोमि। लोमभिर्मृत्युं वासये स्वाहा। त्वचं मृत्योर्जुहोमि।

त्वचा मृत्युं वासये स्वाहा । लोहितं मृत्योर्जुहोमि । लोहितेन मृत्युं वासये स्वाहा । स्नावानि मृत्योर्जुहोमि । स्नावभिर्मृत्युं वासये स्वाहा । मांसानि मृत्योर्जुहोमि । मांसैर्मृत्युं वासये स्वाहा । अस्थीनि मृत्योर्जुहोमि । अस्थिभिर्मृत्युं वासये स्वाहा । मज्जानं मृत्योर्जुहोमि । मज्जभिर्मृत्युं वासये स्वाहा । मेदो मृत्योर्जुहोमि । मेदसा मृत्युं वासये स्वाहा । इत्येते मन्त्रा वसिष्ठेन [ ध० शा० २०,२६ ] पठिताः ॥

१३. ...... . मचलाकः कामरूपी कृकलासः । ...... . .. भासो गृध्रविशेषः । श्वनकुलमण्डूकाः प्रसिद्धाः । डेरिका गन्धमूषिका । एतेषां समुदितानां वधे शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् । प्रत्येकवधे तु कल्प्यम् । केचित्प्रत्येकवध एतदित्याहुः ॥

PAṬALA IX., KANDIKÂ 26.

१. ......... तयोः कारणमन्तरेण हिंसायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कार्यम् । कारण कोपो मांसेच्छा वा ताभ्यां विना । अबुद्धिपूर्वमित्यर्थः । बुद्धिपूर्वे तु । गां हत्वा वैश्यवदित्यादि स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥

२. धुरं वहतीति धुर्यो बलीवर्दः । तेन वोढुं शक्या धुर्यवाहास्तावत्सु हिंसायाः प्रवृत्तौ सत्यामितरेषां प्राणिनाम् । केवलं प्राणा येषां नास्थीनि तेषां हिंसायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तमिति । . .. ... ॥

३. यो न कथंचनाक्रोशमर्हति स पित्राचार्यादिरनाक्रोश्यः । अनृतं चोक्त्वा पातकोपपातकवर्जं त्रिरात्रं क्षीरादिभोजनं वर्जयेत् । क्षीरग्रहणेन तद्विकाराणां दध्यादीनामपि ग्रहणमित्याहुः ॥

४. क्षत्रियं हत्वेत्यादि [१,२४,१] अनृतवचनान्तेषु [१,२६,४] निमित्तेषु यानि प्रायश्चित्तान्युक्तानि तानि स्त्रीणामप्येवमेव कर्तव्यानि । एतच्चत्वारो वर्णा इति जात्यभिधानादेव प्राप्तं सन्नियमार्थमुच्यते । अत ऊर्ध्वं पुरुषस्यैव न स्त्रीणामिति । अपर आह । जात्यभिधानादेव सिद्धेतिदेशार्थमेव वचनम् । अतिदेशेषु चार्धं प्राप्यत इति स्मार्तो न्यायस्तेन स्त्रीणामर्धप्राप्त्यर्थं वचनमिति । तथा च भार्गवः । अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः । प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो व्याधित एव चेति ॥

६. येषु हेतुषु सवनगतं वाभिशस्तः [ १,२४,६ ] इत्यादिनाभिशस्त-

त्वमुक्तं तेषामेकाङ्गं छित्वा शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अप्राणहिंसायां यदि च्छेदनेन तस्याङ्गस्य शक्तिर्न हन्यते ॥

७. आर्याणां भाव आर्यम् । तद्यस्मिन्नाचारेऽस्ति तदार्यवम् । मत्वर्थीयो वप्रत्ययः । ततोऽन्यदनार्यवमसत्यभाषणादि । ............ । अभक्ष्यं वृथाकृशरादि । अभोज्यं केशकीटाद्युपहतम् । ............ दोषवच्च कर्म श्रौतमभिचारिकम् । ... अब्लिङ्गाभिरापो हि ष्ठा मयोभुव इति तिसृभिः । हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इति चतसृभिरप उपस्पृशेत् । तूष्णीं प्रथमं स्नात्वा पश्चादेतैर्मन्त्रैर्मार्जनं कुर्यात् । वारुणीभिर्वा । इमं मे वरुण तत्त्वा यामि त्वं नोऽग्ने स त्वं नो अग्न इत्येताभिरन्यैर्वा पवित्रैः । पवमानः सुवर्जन इत्येतेनानुवाकेन शुद्धवतीभिस्तरत्समन्दीयेन च । यथा कर्माभ्यासः कृतस्तथाप उपस्पृशेत् । अभ्यासेन कर्मणि कर्मणि प्रत्येकमहरस्य प्रायश्चित्तमेतदित्याहुः ॥

८. ............ हारीतस्तु । स्त्रीष्ववकीर्णो निर्ऋत्यै चतुष्पथे गर्दभं पशुमालभेत । पाकयज्ञधर्मेण भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणम् । अवदानैः प्रचार्याज्यस्य जुहोति । कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि काम कामाय स्वाहा । कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि काम कामाय स्वाहेति ॥

१०. नियमातिक्रमेणाधीतं मिथ्याधीतम् । ......... ।

११. आचार्यहिते वर्तमानो भूत्वा संवत्सरं वाचंयमः स्यात् । स्वाध्यायादिष्वेव वाचमुत्सृजमानः । आचार्ये तं प्रति कार्यनिवेदने । एवमाचार्यदारे । भिक्षाचर्ये भिक्षाचरणं तत्र च भवति भिक्षां देहीति । अस्मादेव ज्ञायतेऽसमावृत्तविषयमेतदिति[2] ॥

१२. ......... अपिशब्दान्मिथ्याधीतेऽपि । ......... ॥

१३. ......... दोषाभ्यासानुरूपा च होमजपयोरावृत्तिः ॥

---

## PAṬALA IX., KAṆḌIKÂ 27.

१. गिरिप्रभवा समुद्रगा महानदी । तत्र भवं महानदम् । समित्सहस्रं यज्ञियस्य वृक्षस्यादध्यादिति वचनाद्धोमधर्मः स्वाहाकारः ॥

---

[1] शक्तिर्नदृश्यते G. U.[2].— [2] समावृत्त° G. U.[2]

२ पवित्रार्थां शुद्ध्यर्थां । यज्ञक्रतव सोमयागा अग्निष्टोमादय । ॥

३ अभोज्यस्य मार्जारादिमासस्य भक्षणे निष्पुरीषभाव कर्तव्य । यावदुदर निष्पुरीष भवति तावदुपवस्तव्यम् ॥

४ नैष्पुरीष्यवचनाद्येषा त्रिरात्रेणैव तदवाप्यते तेषा तात्रतैव शुद्धि • ॥

७ अत्र स्मृत्यन्तरवशाद्वर्ज्यमत्र ब्रह्मचर्यं स्त्रीशूद्रादिभिरसभाषण च ॥

८ एतमेव विधिम् । ॥

९ अथापर प्रायश्चित्तमुच्यते । अनश्नतैव निरन्तर त्रीणि पारायणानि कर्तव्यानि । आदित आरभ्या समाप्तेर्वेदस्याध्ययन पारायणम् । ॥

१० अनार्या शूद्रा शयने विभ्रदुपगच्छन् । ददद्वृद्धिं वृद्ध्यर्थं द्रव्य ददद्वृद्धया जीवन्नित्यर्थ । सुराव्यतिरिक्त मद्य कषाय । तृणेपूदयादारभ्यासीत यावदस्यादित्य पृष्ठ पश्चाद्भाग तपति । आदित्ये तपति तदानुगुण्याचरणात्स्वयमेव पृष्ठतवित्युच्यते । अभ्यासेभ्यासो यावता शुद्धिं मन्यते ॥

११ कृष्णो वर्ण शूद्र । तमाज्ञाकरो भूत्वा वत्स्यर्थ सेवमान । शिष्ट स्पष्ट गत च । अपर आह । शूद्रा मैथुने सेवमान इति । अस्मिन्पक्ष ऋतावुपगमनेपत्योत्पत्ताविद द्रष्टव्यम् । ॥

---

## PATALA X KANDIKA 23

१ यथा कथा चापद्यनापदि वा भूयासमल्प वा परपरिग्रह परस्वमभिमन्यते ममेदमस्त्विति बुद्धौ कुरुते बुद्धौ कृत्वादत्त इत्यर्थ । सर्वथा स्तेन एव भवतीति कौत्सादयो मन्यन्ते ॥

२ वार्ष्यायणिस्तु मन्यते । केचित्परपरिग्रहेषु स्तेयस्यापवादा सन्तीति । तानेवोदाहरति ॥

३ शमी बीजकोषी तस्यामुष्यन्ते दह्यन्ते कालवशेन पच्यन्त इति शम्योषा कोषीधान्यानि मुद्गमाषचणकादीनि । युग वहतीति युग्य शकटवाही बलिवर्द । तस्य घासो भक्षणम् । एतेष्वादीयमानेपु स्वामिनो

न प्रतिषेधयन्ति । स्वामिनः प्रतिषेधं न कारयन्ति । आदीयमानेषु स्वामिनो न प्रतिषेद्धुमर्हन्तीति । स्वयंग्रहणेपि न स्तेयदोष इति यावत् । ......... ॥

४. ......... व्यृद्धो दुष्टः । ......... ॥

७. अस्मात्पतितादाचार्याज्ज्ञातेर्वा पित्रादेर्भोगान्भोगसाधनानि दायप्राप्तान्यपि नोपयुञ्जीत न गृह्णीयात् ॥

९. पुत्रत्वस्य स्वार्थिकस्त्वः । यथा देहत्वमेवान्यादिति [ २,२४,२ ]। पुत्रस्य कृते माता भूयांसि दृष्टादृष्टार्थानि गर्भधारणाशुचिनिर्हरणस्तन्यदानप्रदक्षिणनमस्कारोपवासादीनि कर्माणि करोति तस्मात्तस्यां पतितायामपि शुश्रूषाभ्यङ्गस्नापनादिका नित्या नित्यमेव कर्तव्या ॥

१०. एकस्मिन्धर्मे सहान्वयो धर्मसंनिपातः । स पतितया मात्रा न कर्तव्यः । नाम सुब्रह्मण्यायां मातुर्नामग्रहणं वरुणप्रघासेषु यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्रीकास्तावन्त्येकातिरिक्तानीत्यादिकमुदाहरणम् । किं पुनरेवमादिषु मातुरन्वयः शुश्रूषा । ओमित्याह । अन्विता हि सा संमता मन्यते निरस्ता तु विमता । वैश्वदेवार्थे पाके च सा न भोजयितव्या । मृतायास्तु तस्याः संस्कारादिकाः क्रियाः कर्तव्याः । नेति विप्रतिपन्नाः ॥

१३. ......... अनुज्ञाय परित्यज्य[1] ......... ॥

१४. उक्तव्यतिरिक्तानि यानि पतनीयानि पूर्वमुक्तानि तेषु यत्राहत्य प्रायश्चित्तमनुक्तं तेषामप्यनन्तरोक्तमेवं प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । उक्तविषये विकल्प इत्यन्ये । तत्र ज्ञानाज्ञानकृतो विकल्पः ॥

१५. ............... अनन्तरस्य वैकल्पिकस्य निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

१६. हारीतस्त्वृषिर्मन्यते । एतदनन्तरोक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं मिथ्या । न कर्तव्यमिति । कुत इत्याह ॥

१७. हि यस्माद् आत्मानं परं वाभिमन्यते मारयति सोभिशस्त एव भवति ब्रह्महैव भवति । न च महापातकस्य ब्रह्महत्या प्रायश्चित्तं भवितुमर्हतीति हेत्वभिधानादभिशस्तवचनाच्चान्येषामपि मरणान्तिकानां ब्राह्मणविषये निवृत्तिः । किं तर्हि तस्य प्रायश्चित्तम् ॥

१८. अधोनाभ्युपरिजान्वित्यादि यदनन्तरमुक्तमेतेनैव विधिना[१,२४, ११ ] । शिष्टं गतम् ॥

१९. यस्त्वन्तरेणैव निमित्तं कौमारान्दारान्परित्यजति । ......... ॥

[1] अपरित्यज्य G. U.

२०. भर्तृव्यतिक्रम इति च्छान्दसो रेफलोपः । व्यतिक्रमः परित्यागः । .... ॥

२१. षडङ्गस्य वेदस्याध्येता तदर्थवित्प्रयोगशास्त्रस्य च सव्याख्यानस्य चार्थवित्कर्मणामनुष्ठातानुष्ठापयिता च ब्राह्मणो भ्रूणः । तथा च बौधायनः [ गृ° सू° ] । वेदानां च किंचिदधीत्य ब्राह्मणः । एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियः । अङ्गाध्याय्यनूचानः । कल्पाध्याय्यृषिकल्पः । सूत्रप्रवचनाध्यायी भ्रूण इति तं हतवान्भ्रूणहा । स शुनः खरस्य वाजिनं बहिर्लोम परिधाय पुरुषस्य शिरो यस्य कस्यचिन्मृतस्य शिरः प्रतीपानार्थम् । प्रतिर्धात्वर्थानुवादी । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति [पा° ६,३,१२२]। बाहुलको दीर्घः । पानमेव प्रतीपानम् । पानग्रहणमुपलक्षणं भोजनमपि तत्रैव । ........ ... ॥

---

PATALA X., KANDIKÂ 29.

२. क्षत्रियं हत्वेत्येवमादिकेनुक्रान्ते विषये यः प्रमत्तो हन्ति । प्रमादेनाबुद्धिपूर्वं हन्ति । तस्यापि दोषफलं प्राप्तमेव । न तु प्रमादकृतमिति दोषाभावः ॥

३. सकल्पेन सह कृते वधे भूयः प्रभूततरं भवति । तेन प्रमादकृते लघु प्रायश्चित्तं बुद्धिपूर्वे तु गुर्विति .........॥

७. अस्य प्रतिप्रसवः । यो हिंसार्थमित्यादि ॥ यस्तु हिंसार्थं मारणार्थमभिक्रान्तमभिपतन्तं हन्ति न तस्मिन्दोषो विद्यत इति पुराणे श्रुतम् । दोषाभावे हेतुर्यस्मान्मन्युरेव मन्युं स्पृशति न पुरुषः पुरुषम् । अत्र वसिष्ठबौधायनौ [ व° ३,१८, बौ° १,१८,१२ ] ।

स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।
न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥

मनुस्तु [ ८. ३४८. ]

शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।
द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥
आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे ।
स्त्रीविप्राभिविपत्तौ च घ्नन्धर्मेण न दुष्यतीति ॥

गौतमोपि [ ७,२९ ] ।

प्राणसंशये ब्राह्मणोपि शस्त्रमाददीतेति ॥

वसिष्ठोपि [ ३,१६–१७ ] ।

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन भ्रूणहा भवेदिति ॥

८. पतितैरकृतप्रायश्चित्तैरुत्पादितानां पुत्राणामपि पातित्यमस्तीति प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षं तावदाह ॥ अथेत्यादि ॥ अथशब्दोर्थान्तरप्रस्तावं सूचयति । अभिशस्ताः पतिताः समवसाय चरेयुः । अवसानं गृहम् । समित्येकीभावे । ग्रामाद्बहिरेकस्मिन्प्रदेशे गृहाणि कृत्वा चरेयुर्धार्म्यं धर्म्यं वक्ष्यमाणं वृत्तमिति संशिश्य संशितां तीक्ष्णां बुद्धिं कृत्वा निश्चित्येत्यर्थः । इतरेतरं याजयन्त इतरेतरमध्यापयन्तः परस्परं च विवाहसंबन्धं कुर्वन्तश्चरेयुर्वर्तेरन्निति ॥

९. अथ ते पुत्रान्संनिष्पाद्य ब्रूयुः । हे पुत्रा अस्मदस्मत्तो विप्रव्रजत विविधं प्रकर्षेण च स्नेहमुत्सृज्यार्यसमीपं गच्छत । एवं ह्यस्मत्स्वस्मास्वार्याः शिष्टाः संप्रत्यपत्स्यत । आशंसायां भूतवच्चेति [ पा० ३,३,१३२ ] भविष्यति लुङ् । सकारात्परो यकारश्छान्दसोपपाठो वा । संप्रतिपत्तिं करिष्यन्ति । आर्याणामप्येतदभिप्रेतं भविष्यति यस्मादस्माभिरेव पतनीयं कर्मानुष्ठितं न भवद्भिरिति न च पतितेनोत्पादितस्य पातित्यमन्यत्वात् । एतदेवोपपादयति ॥

१०. न हि पतितो भवन्सहेन्द्रियेण पतति पुरुष एव पतति नेन्द्रियं शुक्रमिति[1] । अथापिशब्दावपिचेत्यस्यार्थे ॥

११. ......... एवमधिकारविकलः साधिकारं जनयति । स्त्रिया अपि कारणत्वात्तस्याश्च दोषाभावात् ॥

१३. दधि धीयते यस्यामिति दधिधानी स्थाली तया सधर्मा सदृशी स्त्री भवति ।

१४. ............ एवं पतितसंबन्धेनाशुचि शुक्रं स्त्रियां निषिक्तं

[1] शुक्रमिति G. U; [1],[2]. here and elsewhere.

शोणितेनाक्तं यन्निर्वर्वर्त्ति येन रूपेण निष्पद्यते न तेन सह संप्रयोगो विद्यते शिष्टानाम् । अत्र चाशुचि शुक्रमित्येतदथापि न सेन्द्रियः पततीत्यस्य दूषणम् । न हि वाचनिकेऽर्थे युक्तयः प्रवर्तन्ते । तथा च समानायामप्युत्पत्तौ पुत्र एव पतति न दुहिता यथाह वसिष्ठः [ १३,५१–५३ ] । पतितोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः । सा हि परगामिनी । तामरिक्थामुपेयादिति ॥

१६. अभिचार एव अभीचारः । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति दीर्घः [ पा० ६,३,१२२ ] । अभीचारः श्येनादिः । अनुव्याहारः शापः । तौ ब्राह्मणविषये क्रियमाणावशुचिकरावेव न पतनीयौ ॥

१७. अशुचिकाराणामपि कर्मणां येषामाहत्य प्रायश्चित्तं नोक्तं तेषामपि पतनीयेषु कर्मसु या वृत्तिः प्रायश्चित्तं सैव प्रायश्चित्तिः । कियन्तं कालं द्वादशमासाद्येकाहान्तम् ॥

१८. किमविशेषेण सर्वेष्वप्यशुचिकरेष्वयं कालविकल्पः । नेत्याह ॥ इत्येष इत्यादि ॥ इत्येषो शुचिकरनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासस्तथा वेदितव्यः । बुद्धिपूर्वे सानुबन्धेऽभ्यासे च भूयांसं कालं विपरीते विपर्यय इति ॥

---

PAṬALA XI., KANḌIKÂ 30.

२. परिमाणमेव परीमाणम् । छान्दसो दीर्घः । ............ ॥

३. विद्येति तृतीयैकवचनस्याकारः । ................ ॥

४. ............ स्नातकवत् । तदर्हमिति वतिः । स्नातकार्हा वृत्तिः पूजा......... कार्या । ............ ॥

६. कर्तव्येषु कर्मस्ववधानं समाधिः । श्रुतिः श्रुतम् ॥

७. ......... शीलयेदिति वचनेन यदृच्छया द्वारान्तरेण निष्क्रमणप्रवेशयोरपि न प्रायश्चित्तम् ॥

८. ......... अन्ये त्वासनग्रहणं स्थानस्याप्युपलक्षणम् । वाग्यतश्चेति लौकिक्या वाचो निवृत्तिर्न सावित्रीजपस्येति वर्णयन्ति ॥

९. आहिताग्निविषयेऽस्यापवादमाह ॥ विप्रतिषेध इत्यादि ॥ विरोधो विप्रतिषेधः । अग्निहोत्रिणो बहिरासनमग्निहोत्रहोमश्च विरुध्यते । तत्र श्रुतिलक्षणमग्निहोत्रमेव कर्तव्यं न स्मार्तं बहिरासनम् । तस्य कल्प्यमूलत्वादितरस्य क्लृप्तमूलत्वात् ॥

१०. कुसुम्भादयः सर्वे रागा वाससि वर्जनीयाः । न केनचिद्रक्तं वासो बिभृयादिति ॥

११. ...... स्वभावतः कृष्णं कम्बलादि ............ ॥

१२. ............ अनूद्वासि । छान्दसो दीर्घः । ... ॥

१३. प्रतिकृष्टं निकृष्टं जीर्णं मलवत्स्थूलं च । तद्विपरीतमप्रतिकृष्टम् । ............ ॥

१७. छान्दसस्तुगभावः । द्वितीयाश्रुतेः प्रतिशब्दाध्याहारः । अवमेहनं मूत्रकर्म । अनुपजीवित्वान्नायं पूर्वस्य प्रतिषेधस्य विषय इति प्रतिप्रसवोऽयं न भवति । तेन सति संभवे छायां प्रत्यवमेहव्यम् ॥

२०. ...... देवता देवताप्रतिमाः ॥

२१. फलपाकावसाना ओषधयः । ये पुष्पैर्विना फलन्ति ते वनस्पतयः । आर्द्रानिति वचनाच्छुष्केषु न दोषः । ऊर्ध्वानिति वचनाद्वातादिनिमित्तेन भग्नेषु न दोषः । ... ॥

२२. अग्न्यादीन्प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥

---

## PATALA XI., KANDIKÂ 31.

२. ............ द्वितीयानिर्देशादुपनिष्क्रम्येति गम्यते । दक्षिणापरा नैर्ऋती ॥

६. ............ इतिशब्दः प्रकारे । तेन वयोविद्यावृद्धानां ब्राह्मणानामपि वर्जयेत् ॥

८. ............ अध्यात्मप्रकरणे योगाङ्गतया परीवादः प्रतिषिद्धः। अनन्तरं च वक्ष्यति क्रोधादींश्च भूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेदिति [ सू० ३१ ] । इदं तु वचनं गवादिषु प्रायश्चित्तातिरेकार्थम् ।

९. स्तृहन्तीं सस्यधान्यादिकं भक्षयन्तीं गां स्वामिने न ब्रूयात् ॥

१०. ......... अनिमित्त इतिवचनाद्यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धयेयुरित्यादिके निमित्ते सति वक्तुर्नास्ति दोषः ॥

१२. ......... प्रशास्तं प्रशास्तम् । छान्दसो दीर्घः ॥

१३. वत्सानां बन्धनरज्जुर्वत्सतन्ती । तस्या उपरि न गच्छेत् । तां न लङ्घयेत् । वत्सग्रहणं गोमात्रोपलक्षणम् ॥

१४. प्रेङ्खौ दोलास्तम्भौ तोरणस्तम्भावित्यन्ये । ...... ॥

१७. पततः पक्षिणः संघीभूय स्थितान्न संचक्षीत । न गणयेत् । अपर आह । पुण्यक्षयेण स्वर्गात्पततः सुकृतिनः परस्मै न संचक्षीत । ज्योतींषि पतन्तीति न कथयेदिति ॥

१९. ............ तस्मादमावास्यायां निशायां स्वाधीयः । वकारश्छान्दसः । अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । साधीयो बाढतरं भृशतरमात्मनो गुप्तिं रक्षामिच्छेत् । केन प्रकारेण । प्रायत्यब्रह्मचर्याभ्यां कालेचर्यया च । अयं तु तावदर्थानुरूपः पाठः । अधीयमानस्तु प्रमादजश्छान्दसो वा । प्रयतस्य भावः प्रायत्यं नित्यप्रायत्यादधिकेन प्रायत्येन स्नानादिजेन ब्रह्मचर्येण मैथुनत्यागेन काले कृतया च चर्यया देवार्चनजपादिकया ॥

२२. अब्राह्मणः शूद्रः । न शूद्रायोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्यादिति वासिष्ठे [ १२,१० ] दर्शनात्[1] । तस्मा उच्छिष्टं न प्रयच्छेदिदमनाश्रितविषयम् । यदि प्रयच्छेदिदमाश्रितविषयम् । दन्तान्स्कुप्त्वा विलिख्य तन्मलं तस्मिन्नुच्छिष्टेऽवधाय दद्यात् । स्कुभ्नोतेः क्त्वाप्रत्ययः । छान्दसं भकारस्य पत्वम् । स्कुनोतेर्वा पकार उपसर्जनः ॥

---

PAṬALA XI, KAṆḌIKÂ 32.

१. प्रवचनमध्यापनम् । तेन युक्तौ वर्षासु शरदि च मैथुनं वर्जयेदृतावपि ॥

४. यस्यां शय्यायां भार्यया सह रात्रौ शयीत तस्यां शय्यायामासीनोऽपि नाध्यापयेत् ॥

६. दारं प्रतीति वचनादुपगमनार्थमलंकरणम् । तेन भार्याया अशक्त्यादिनोपगमनायोग्यत्वे नायं नियमः ॥

७. वमञ्जनमवमञ्जनम् । ............ ॥

९. .................. इतिशब्दः प्रकारे । तेनान्यदपि गृहोपकरणं पालाशं वर्जयेत् ॥

११. निशा रात्रिमध्यभागः । आ तस्माज्जागृयान्न स्वप्यात् ॥

---

[1] Vasishtha's text omits the initial न.—

१४. अयमपि प्रतिप्रसवः । निशायामपि षोडश्या नाडिकाया आरभ्याध्यापनं भवतीति ॥

१६. अनेन स्तम्भाद्यपाश्रयणेनासीनस्य स्वापोनुज्ञायते । अपाश्रित्य वा स्वप्यादिति । तत्र रेफलोपश्छान्दसः । तथा च शकारस्य द्विर्वचनम् ॥

१८. क्षुद्रानल्पकान्पुरुषान्न सेवेत । क्षुद्रैर्निषादादिभिरधिष्ठितांश्च देशान्न सेवेत ॥

२१. बहुवचननिर्देशाद्बहुकृत्वो नगरं न प्रवेष्टव्यम् । यदाकदाचित्वायादृच्छिके प्रवेशे न प्रायश्चित्तम् ॥

२३. विविच्य वचनं विवचनं निर्णयः । पृष्टमर्थं न विविच्य ब्रूयादित्थमेवेदमिति । दुर्निरूपार्थविषयमिदमिति ॥

२४. दुर्निरूपमर्थं सहसा निर्णीय यो दुर्विवक्त्यन्यथा निर्णयति तस्य दुर्विवक्तुस्तदेव दुर्विवचनं मूलं तूलं च वृहति । मूलं पित्रादयः । तूलमागामिनी संपत् । तदुभयमपि वृहत्युत्पाटयति । दन्त्योष्ठ्यो वकारः । किमेतावदेव । न । प्रजां पुत्रादिकां पशून्गवादिकानायतनं गृहं च हिनस्ति । अतो दुर्वचनसंभवात्प्रश्नमात्रमेव न विब्रूयादिति । अत्रेतिहासः । कस्यचिदृषेर्धर्मप्रह्लादः[*] कुमालनश्चेति द्वौ शिष्यावास्ताम् । तौ कदाचिदरण्यान्महान्तौ समिद्भारावादाय श्रमादद्दृष्टिपूर्वत एवाचार्यगृहे प्राक्षिपताम् । तयोरेकेनाचार्यस्य पुत्रः शिशुराक्रान्तो मृतः । ततः शिष्यावाचार्यः पप्रच्छ । कोसौ येनायं मारित इति । तावुभावपि न मयेत्यूचतुः । ततः पतितस्य परित्यागमदुष्टस्य परिग्रहं कर्तुमशक्नुवन्नृषिर्मृत्युमाहूय पप्रच्छ । केनायं व्यापादित इति । ततो धर्मसंकटे पतितो मृत्यू रुदन्नेव प्रश्नं व्युवाच विविच्य कथितवान् । हे धर्मप्रह्लाद न कुमालनाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । कुमालनस्य नेदं पतनीयमिति । धर्मप्रह्लाद त्वयेदं कृतमिति वक्तव्य इतरस्य नास्तीत्युक्तम् । तथापीतरस्यास्तीत्यर्थाद्गम्यत इति रुदन्व्युवाचेति । हशब्द ऐतिह्यद्योतनार्थः । प्रह्लादशब्दे हकारपरो रेफः ॥

२७. ............... नावामिति षष्ठ्यन्तपाठे नावां मध्ये सांशयिकीं वर्जयेत् ॥

२९. द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्था ॥

---

[*] धर्मप्रह्लार G. U.

## PRAŚNA II., PAṬALA I., KANḌIKÂ 1.

१. ............ पाणिर्यस्मिन्नहनि गृह्यते तत्पाणिग्रहणम् । अधिशब्द ऊर्ध्वार्थे वर्तते । तस्मादूर्ध्वं गृहमेधिनोर्गृहाश्रमवतोर्यद्व्रतं कर्तव्यम् । जातावेकवचनम् । तदुच्यते । पाणिग्रहणादधीति भार्यादिरग्निर्दायादिर्वेति शास्त्रान्तरोक्तो विकल्पो मा भूदिति । गृहमेधिनोरिति द्विवचनमन्यतरमरणे मा भूदिति । ............ ॥

२. कालयोरुभयोर्भोजनं कर्तव्यं सायं प्रातश्च नानन्तरेति परिसंख्येयं भोजनस्य रागतः प्राप्तत्वात् । मानवे तु स्पष्टमुक्तम् । सायं प्रातरित्यादि । अन्ये तु नियमं मन्यन्ते । शक्तौ सत्यां गृहमेधिनोरुभयोरपि कालयोरवश्यं भोक्तव्यं प्राणाग्निहोत्रस्यालोपाय । तथा च बौधायनः [ २,१३,९ ] । गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योनश्नंस्तु तपश्चरेत् । प्राणाग्निहोत्रलोपेन ह्यवकीर्णी भवेत्तु स इति ॥

६. अविशेषेणोभयोरपि कालयोः प्राप्तावाह ॥ औपवस्तेत्यादि ॥ यत्कालान्तर एकस्मिन्काले भोजनं तदप्यौपवस्तमेवोपवास एव । औपवस्तं तूपवास इति निघण्टुः । तदपि दिवा न रात्रौ श्रौतेषु तथा दर्शनात् । ............ ॥

७. एतस्मिन्नहनीति न वक्तव्यं प्रकृतत्वात्[1] । यथा तृप्तिश्चान्नस्य भवति पर्वस्वेवमिदमपि भविष्यति । किंच पर्वस्विति बहुवचनान्तस्य प्रकृतस्यैतस्मिन्नहनीत्येकवचनान्तेन प्रत्यवमर्शोऽपि नातीव सामञ्जसो भवति तस्माद्व्यवहितमपि पाणिग्रहणमहः प्रत्यवमृश्यते । तदर्थमेव गृह्ये [ ८,७ ] । एतदहर्विजानीयाद्यदहर्भार्यामावहत इत्युक्तम् । एतस्मिन्पाणिग्रहणेऽहनि यदेनयोर्दम्पत्योः प्रियं स्यात्तद्भुञ्जीयाताम् । न तु नात्मार्थमभिरूपमन्नं पाचयेदिति [ २,८,४ ] निषेधस्यायं विषय इति । प्रतिसंवत्सरं चैतत्कर्तव्यमिति । यथा चैत्रे मासे स्वातौ कृतविवाहस्यापरस्मिन्नपि संवत्सरे तस्मिन्मासे स्वातावेव कार्यमेवं तदेतदहरिति भवति । प्रतिमासं तु नक्षत्रागमे चैत्रादिभेदान्न तदेवेति प्रतिपत्तिः । तस्मात्प्रतिवत्सरमिदं विवाहनक्षत्रे कर्तव्यम् । यथा राज्ञामभिषेकनक्षत्रमेवं हि गृहमेधिनोर्विवाहनक्षत्रमिति ॥

८. एतस्मिन्नेवाहनि स्थण्डिलशायिनौ स्याताम् ॥

---

[1] अप्रकृतत्वात् G. U. [2] —

११. तस्योपचारः स्थालीपाकस्य प्रयोगप्रकारः पार्वणेन व्याख्यातः। एतदेव ज्ञापयति। न सामयाचारिकेषु पार्वणातिदेशः प्रवर्तत इति। केचित्तु सर्वमेवैतत्पर्वविषयं मन्यन्ते। तेषामुक्तो दोषः। पार्वणेन व्याख्यात इति चानुपपन्नम्। न हि स एव तेन व्याख्यातो भवति। श्वोभूते स्थालीपाक इति च व्यर्थम्। उपोषिताभ्यां पर्वसु कार्य इति पूर्वमेव विहितत्वात्। एतदहर्विजानीयादिति चास्य प्रयोजनं तत्पक्षे चिन्त्यम्॥

१२. लोके शिष्टाचारसिद्धमेतत्कर्म नित्यं प्रतिसंवत्सरं कर्तव्यमिति। शिष्टा उपदिशन्ति। अपर आह। वक्ष्यमाणं कर्म शिष्टाचारसिद्धं नित्यं सार्वत्रिकं शिष्टा उपदिशन्तीति॥

१३. होमप्रसङ्गादिदमुच्यते।..........उपसमिन्ध्यादुपसमिन्धीत काष्ठैरग्निं प्रज्वालयेत्। तत्र पुरस्तादुदग्वापवर्ग इति परिभाषितमुपदेशक्रमाच्च। प्राचीर्लेखाः पूर्वं लेखनीयाः। एवं चेदं कर्म लेखनकारणं नाम स्थण्डिलसंस्काररूपम्। ततश्च प्राचीः पूर्वं दक्षिणारम्भमुदक्संस्थमालिखेत्। अथोदीचीः पुरःसंस्थं दक्षिणारम्भमालिखेत्। अन्ये तु प्राचीरुदगारम्भं दक्षिणान्तमालिखन्ति॥

१५. .............. एतद्गृहमेधिनोरिति वचनमस्मिन्कर्मणि स्वयंकर्तृत्वं स्यात्प्रयोजकत्वं मा भूदिति। अन्य आह। पुनर्गृहमेधिनोरिति वचनात्पूर्वसूत्रं ब्रह्मचारिणोपि विषये सावित्र्या समित्सहस्रमादध्यादित्यादौ भवति पाके तु स्त्रिया न भवति। उपसमाधास्यन्निति लिङ्गस्य विवक्षितत्वात्। आर्याः प्रयताः [ २, ३, ७. ] इत्यत्र तु भवति॥

१६. संवेशनं मैथुनम्। तदहनि न कर्तव्यम्॥

१८. अन्तरालं मध्यम्। ऋत्वोरन्तराले मध्येपि संनिपातः स्याद्दार एव सकामे सति। .......... । अनुव्रतमित्यनुवृत्तेः प्रतिषिद्धेषु दिनेषु न भवति॥

१९. तदिदमनन्तरोक्तं संनिवेशनम्। तत्र ब्राह्मणवचनं प्रमाणम्। काममा विजनितोः संभवामेति [ तैत्ति° सं° २, ५, १, २ ]॥

२०. एवकारो भिन्नक्रमः। स्त्र्युपभोगार्थं वासः स्त्रीवासस्तेन संनिपातः स्यात्। न तेन प्रक्षालितेनापि ब्रह्मयज्ञादि कृत्यम्॥

---

## PAṬALA I., KANḌIKÂ 2.

१. यदि वा रेतसो रजसश्च ये लेपास्तानद्भिर्मृदा प्रक्षाल्याचम्याङ्गानां शिरःप्रभृतीनां प्रोक्षणं कर्तव्यम् । ऋतौ व्यवस्था यावता प्रयतो मन्येत ॥

३. ततः सुखानुभवानन्तरं परिवृत्तिरिह लोके जन्म भवति तस्यां च कर्मणो यः फलशेषोऽननुभुक्तोंऽशस्तेन जातिं ब्राह्मणादिकां विशिष्टे वा कुले जन्म ......... वर्णं हेमादितुल्यम् । ........... मेधां ग्रन्थधारणशक्तिम् । प्रज्ञामर्थधारणशक्तिम् ।............ ॥

४. शरीरोत्पत्तिसंस्कारा अध्यवश्यापेक्षा इति दर्शयितुं दृष्टान्तमाह यथेत्यादि ॥ चलोपोऽत्र द्रष्टव्यः ............ ॥

६. दोषपरिवृद्धावुदाहरणमाह ॥ स्तेनेति ॥ स्तेनः सुवर्णचोरः । अभिशस्तो ब्रह्महा । स्तेनोऽभिशस्तो वा ब्राह्मणादिरमुष्मिंल्लोके परिमिते निरये दोषफलमनुभूय तस्मिन्वृत्ते परिक्षीणे ब्राह्मणश्चाण्डालो जायते । शूद्राद् ब्राह्मण्यां जातश्चाण्डालः । राजन्यः पौल्कसः । शूद्रात्क्षत्रियायां जातः पौल्कसः प्रज्ञादित्वादण् [ पा° ५, ४, ३८ ] । वैश्यो वैणो जायते वेणुना नर्तको वैणः ॥

७. वर्णपरिध्वंसा वर्णेभ्यः प्रच्यवनम् । तस्यां वर्णपरिध्वंसायां यथा ब्राह्मणाद्याश्चाण्डालाद्या जायन्त एतेन प्रकारेण स्तेनाभिशस्ताभ्यामन्ये दोषफलैः कर्मभिर्दोषफलासु सूकरादियोनिषु जायन्ते परिध्वंसा स्वजातिभ्रष्टाः सन्त इत्यर्थः । ते तथावगन्तव्या इति ॥

---

## PAṬALA II., KANḌIKÂ 3.

१. आर्यास्त्रैवर्णिकाः । ........... । प्रयताः स्नानादिना शुद्धा वैश्वदेवे गृहमेधिनोर्भोजनार्थे पाके । गृहमेधिनोर्यदशनीयस्येति [ सू° १२ ] दर्शनात् । अन्नसंस्कर्तारः स्युरन्नं भक्ष्यभोज्यपेयादिकं संस्कुर्युः । न स्वयं नापि स्त्रियः ॥

२. ........... संस्कर्तारः स्युरिति बहुवचने प्रकृते वर्जयेदित्येकवचनं प्रत्येकमुपदेशार्थम् ॥

---

[1] हविषो व्यवस्था G. U.[1]; स्वस्तुकाले G. U.[2].—

३. केशादीनात्मीयानन्यदीयान्वालभ्य स्पृष्ट्वाप उपस्पृशेत् । नेदं स्नानम् । किं तर्हि । स्पर्शनमात्रम् । केशालम्भे पूर्वमप्युपस्पर्शनं विहितम् [ १, १६, १९ ] । इदं तु वचनं तत्रोक्तं वैकल्पिकं शकृदाद्युपस्पर्शनं मा भूदिति ॥

५. तेषां शूद्राणामन्नसंस्काराधिकृतानां स एवाचमनकल्पो वेदितव्यो यस्यान्नं पचन्ति यदि ब्राह्मणस्य हृदयंगमाभिरद्भिर्यदि क्षत्रियस्य कण्ठगताभिरद्भिर्यदि वैश्यस्य तालुगताभिरद्भिरिन्द्रियोपस्पर्शनं च भवति ॥

६. ………… इदमेषामधिकमार्येभ्यः ॥

७. सहैव वाससा स्नानं कुर्युः । आर्याणां तु परिहितं वासो निधाय कौपीनाच्छादनमात्रेणापि स्नानं भवति शूद्राणामपि पाकादन्यत्र ।………॥

९. यदि शूद्राः परोक्षमन्नं संस्कुर्युरार्यैरनधिष्ठितास्तदा तत्परोक्षमन्नं संस्कृतं स्वयमग्नावधिश्रयेत् । अधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षेत् । तदेवंभूतमन्नं देवपवित्रमित्याचक्षते । देवानामपि तत्पवित्रं किं पुनर्मनुष्याणामिति ॥

११. ………। विराड् विराजः साधनम् ।…………॥

१३. ………उपयोक्तुरेव व्रतमध्ययनाङ्गत्वात् । अन्ये तु पत्न्या अपीच्छन्ति । उपयोगः प्रथमः प्रयोगस्तत्र पत्न्या अपि सहाधिकारं वदन्तः ॥

१४. उत्तमेन वैहायसमिति वक्ष्यमाणस्य [ २,४,८ ] ये भूताः प्रचरन्तीत्यस्यैकरात्रमुपवासः कर्तव्यः ॥

१५. बलीनां मध्ये तस्य तस्य बलेर्देशे संस्कारः कर्तव्यः । कः पुनरसौ । हस्तेन परिमार्जनमवोक्षणं च । तत्कृत्वा बलिं निवपति । न्युप्य पश्चात्परिषेचनं कर्तव्यम् । उपदेशक्रमादेव सिद्धे पश्चाद्ग्रहणं मध्ये गन्धमाल्यादिदानार्थमित्याहुः । तस्य तस्येति वचनं सत्यपि संभवे सकृदेव परिमार्जनमवोक्षणं च मा भूत् । एकस्मिन्देशे समवेतानामपि पृथक्पृथग्यथा स्यादिति ॥

१६. यत्र पच्यते स पचनः । औपासनवत औपासने विधुरस्य पचन इति व्यवस्थितो विकल्पः । अन्ये तु तुल्यविकल्पं मन्यन्ते । पड्भिराद्यैः । अग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । ध्रुवाय भूमाय स्वाहा । ध्रुवक्षितये स्वाहा । अच्युतक्षितये स्वाहेत्येतैः । एते हि मन्त्रपाठे पठिताः । प्राग्विवाहमन्त्रेभ्यो विशिष्टनियमसापेक्षग्रहणत्वात्तैः

सह न गृह्यन्ते केचित्सौविष्टकृतमपि सप्तमं जुह्वति । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्योपधिहविष्येषु सर्वत्र तस्य प्रवृत्तिरिति वदन्तः । अन्ये तु सोमाय स्वाहेति न पठन्ति । सौविष्टकृतं षष्ठं पठन्ति । हस्तग्रहणं दर्व्यादिनिवृत्त्यर्थम् ॥

१७. उभयतः । पुरस्तादुपरिष्टाच्च परिषेचनं कर्तव्यम् । कथम् । यथा पुरस्तादुक्तं गृह्ये [२,३,८] । अदितेऽनुमन्यस्वेत्यादि । अदितेऽन्वमंस्था देव सवितः प्रासावीरित्यन्तम् । सामयाचारिकेषु पार्वणातिदेशो न प्रवर्तत इति ज्ञापितत्वादप्राप्तविधिरयम् । अन्ये तु परिसंख्यां मन्यन्ते । परिषेचनमेव वैश्वदेवे नान्यत्तन्त्रमिति ॥

१९. सति सूपे तत्संसृष्टा बलयः कार्याः । अन्ये त्वन्यैरपि व्यञ्जनैः संसर्गमिच्छन्ति । ………………… ॥

२०. अपरेणाग्निमग्नेः पश्चात्सप्तमाष्टमाभ्यां धर्माय स्वाहा । अधर्माय स्वाहेत्येताभ्यां बलिहरणं कार्यम् । उदगपवर्गं न प्रागपवर्गम् ॥

२१. उदकं यत्र धीयते तदुदधानं मणिकाख्यम् । …… । अद्भ्यः स्वाहेत्येतेन ॥

२२. …………… ओषधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा । रक्षोदेवजनेभ्यः स्वाहेत्येताभ्याम् ॥

२३. ……………गृह्याभ्यः स्वाहा । अवसानेभ्यः स्वाहा । अवसानपतिभ्यः स्वाहा । सर्वभूतेभ्यः स्वाहेत्येतैः प्रागपवर्गमित्येव ॥

---

## PAṬALA II., KAṆḌIKÂ 4.

१. शय्यादेशे कामाय स्वाहा ॥

२. देहली द्वारस्याधस्ताद्दारु तस्याधो वेदिकेत्यन्ये । अन्तर्द्वारस्य च ग्रहणं तत्रान्तरिरत्यनेन लिङ्गेन । अन्तरिक्षाय स्वाहेति ॥

३. येनापिधीयते द्वारं सापिधानी कपाटम् । तदर्गलमित्यन्ये । तत्रोत्तरेण मन्त्रेण यदेजति जगति यच्च चेष्टति नाम्नो भागोयं नाम्ने स्वाहेत्यनेन ॥

४. अगारस्येत्यनुवृत्तेस्तस्य यो ब्रह्मसदनाख्यो देशो वास्तुविद्यायां प्रसिद्धस्तत्रोत्तरैर्दशभिः । पृथिव्यै स्वाहा । अन्तरिक्षाय स्वाहा । दिवे

स्वाहा । सूर्याय स्वाहा । चन्द्रमसे स्वाहा । नक्षत्रेभ्यः स्वाहा । इन्द्राय स्वाहा । बृहस्पतये स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा । ब्रह्मणे स्वाहा प्रागपवर्गमेव । अपर आह । मध्येगारस्येत्यत्र देशस्योपयुक्तत्वात् । ब्रह्मा यत्र सीदति गार्ह्येषु कर्मस्वग्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मसदनं तत्रेति ॥

५. अनन्तराणां बलीनां दक्षिणतः पितृलिङ्गेन । स्वधा पितृभ्य इत्यनेन बलिं कुर्यात् । प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिश्च भूत्वा दक्षिणं पाणिमुत्तानं कृत्वाङ्गुष्ठतर्जन्योरन्तरालेन ॥

६. पितृबलेरुत्तरतो रौद्रो बलिः कर्तव्यो यथा देवताभ्यस्तथा प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिरिति नानुवर्तत इत्यर्थः । नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहेति मन्त्रः । तत्र यद्यपि पशुपतिलिङ्गमप्यस्ति तथापि रुद्रस्यैव विशेषणमिति रौद्र इति व्यपदेशो नानुपपन्नः । देवतास्मरणमपि रुद्रायेत्येव कुर्वन्ति । रुद्राय पशुपतय इत्यन्ये । केचिनूत्तरतो मन्त्रो रौद्रो न पशुपतिदैवत्य इत्याचक्षते । तेषां मते देशः प्राग्वोदग्वा पित्र्यात् ॥

७. ............ कुतः । धर्मभेदात् । पित्र्यस्याप्रदक्षिणं परिषेचनमितरस्य देवत्वात्प्रदक्षिणमिति ॥

८. उत्तमेन ये भूताः प्रचरन्ति दिवा नक्तं बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्याः । तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्ददातु स्वाहेत्यनेन वैहायसं बलिं दद्यात् । तं च नक्तमेव । वैहायसमिति वचनादाकाश एव बलिरुत्क्षेप्यः । न च्छदिष्परिष्कृते देशे । .........अपर आह । एवकारो भिन्नक्रमः । नक्तमुत्तमेनैव बलिरिति बल्यन्तराणां रात्रौ निवृत्तिः । अन्ये तूहेन दिवा बलिं हरन्ति । ये भूताः प्रचरन्ति दिवा बलिमिच्छन्त इति । आश्वलायनके तथा दर्शनात् । दिवाचारिभ्य इति दिवा नक्तंचारिभ्य इति नक्तमिति [ आ० गृ० सू० १,२,८–९ ] |......... ॥

१०. बलिहरणानन्तरमग्रं च देयं भिक्षवे ॥

१२. ............... अन्तर्वत्नीरित्येव सिद्धे स्त्रीग्रहणं स्वस्रादीनामपि ग्रहणार्थम् । अन्तर्वत्नीग्रहणं सर्वपूजार्थम् ॥

१३. काले वैश्वदेवान्ते |............ ॥

१४. ...............इतिशब्दप्रयोगादेवं धर्मज्ञा उपदिशन्ति ॥

१७. यदि पुनरसावनधीयानोपि दशवर्षं पौरसख्यमित्यादिना [ १.१४,१३ ] अभिवाद्यो भवति तदाभिवादनायैवोत्तिष्ठेत् ॥

१८ राजन्यवैश्यावधीयानावपि न प्रत्युत्तिष्ठेद्ब्राह्मण । आसनादिकं तु देयमिति ॥

२०. अथवा येस्य गृहमेधिनो दासास्ते राजकुलादाहृत्य तं शूद्रमतिथिवत्पूजयेयुः । अत एव ज्ञायते । शूद्राणामतिथीनां पूजार्थं व्रीह्यादिकं ग्रामे ग्रामे राज्ञा स्थाप्यमिति ॥

२१ उपासने गुरूणामित्यादिना केषुचित्कालेषु यज्ञोपवीतं विहितमिह तु प्रकरणाद्गृहस्थस्य नित्यमुत्तरं वासः कार्यमित्युच्यते ॥

२२ अपि वा सूत्रमेव सर्वेषामुपवीतकृत्ये भवति । न वास एव । .. .. ... . ॥

२३ ... .. शिवं सर्वसमृद्धं भवतीति ॥

२४ तुशब्दोऽवधारणार्थो भिन्नक्रमश्च । ब्राह्मण एव सर्वेषामाचार्यः स्मर्यते धर्मशास्त्रेषु । ... . . ॥

---

PATALA II, KANDIKÂ 5

१ कर्मणि षष्ठी । सर्वविद्याङ्गविद्या अध्युपनिषद उपाकृत्याध्येतुमारभ्य तदहरनध्ययनम् । तस्मिन्नहन्यध्ययनं न कर्तव्यम् । उपनिषद्ग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थं ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठा आयाता इतिवत् ॥

२ अधीत्य वेदमधीत्य स्नास्यन्नित्यस्मिन्नवसरे आचार्यसकाशात्सद्यो विप्रक्रमणं न कर्तव्यं नापगन्तव्यम् । प्रायेण मकारात्परमिकारमधीयते तत्राप्येष एवार्थः । इकारश्छान्दसोपपाठो वा ॥

४. . . उपसंगृह्य यद्यपि तस्य चाण्डालादिस्पर्शः संभाव्यते तथापि न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् । न स्नायात् । उपसंग्रहणे वा धूलिधूसरौ पादौ स्पृष्ट्वा न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् ततस्तं पुरस्कृत्य गृहं प्रवेश्याग्निं कृत्वा पूजासाधनान्युपस्थाप्य । यथोपदेशं गृह्योक्तमार्गेण मधुपर्केण पूजयेत् । पूजाविधानं गृह्योक्तस्यानुवादः । आसनादिषु विशेषं वक्तुमाह ॥

५ ... .. . . तत्संनिदेशान्नीचे आसने गुणतोऽपि निकृष्ट आसीत ॥

६. तिष्ठन्निति प्रह्व उच्यते स्थानयोगात् । न हि साक्षात्तिष्ठन्नाचामयितुं प्रभवति । सव्येन पाणिना करकादिकमनुगृह्याधस्ताद्गृहीत्वेतरेण करेण द्वारमवनम्येत्यर्थसिद्धत्वादनुक्तम् । एवं कृत्वाचार्यमाचामयेत्

स्त्वयमेव शिष्यः । एवं हि स धर्मयुतो भवति । आचार्ये प्रकृते पुनराचार्यग्रहणमातिथ्यादन्यत्राप्याचार्यमाचामयन्नेवमेवाचामयेदिति ॥

७. वाशब्दः समुच्चये । अन्यमप्येवमाचामयेत् । स चेत्समुदेतः कुलशीलवृत्तविद्यावयोभिरुपेतो भवति ॥

८. व्यवहितमपि स्यादित्यपेक्ष्यते ।.................. ॥

९. ............निःशृङ्खणं नासिकामलनिःसारणम् । भ्रुक्षेपणं भ्रूविक्षेपः । छान्दसो ह्रस्वः । ......... निष्टचमङ्गुलीस्फोटनम् । इतिशब्दादन्यदपि स्वैरासनादिकं वर्जयेदित्यपेक्ष्यते । एतानि मूत्रकर्मादीन्याचार्यसंनिधौ न कुर्यादिति ॥

१०. उपस्पर्शनमालिङ्गनमाघ्राणादि । भाषाः संभाषाश्चाटुप्रभृतयः। एता अप्याचार्ये संनिहिते दारप्रजाविषये विस्रब्धं न कुर्यात् । ज्वरादिपरीक्षायां न दोषः ॥

१३. ...............परीवादान्दोषवादानाक्रोशानश्लीलवादान् । परीवादस्य पुनःपुनर्वचनमतिशयार्थम् ॥

१४. परीवादाक्रोशांश्च वर्जयेत् । ऋग्वेद एव श्रोत्रसुखोऽन्ये श्रवणकटुका इति परीवादः । तैत्तिरीयमुच्छिष्टशाखा याज्ञवल्कादीनि ब्राह्मणानीदानींतनानीत्याक्रोशः ॥

१६. यया विद्ययाधीतया श्रुतया वा न विरोचेत न यशस्वी स्यात् । तामित्यर्थाद्गम्यते ।........... ॥

१७. ऋतुकाल एव वा जायामुपेयात् । ऋत्व इति रूपसिद्धिः । स्त्रीणामृतुदिनानि षोडश । तत्र भवः काल ऋत्व्यः । भवे छन्दसीति [ पा० ४,४,११० ] यत्प्रत्यय ऋव्यवास्त्व्येति [ पा० ६,४,१७५ ] सूत्रे यणादेशो निपातितः । तत्रैव यलोपश्छान्दसः । चातुर्मास्येषु प्रयुक्तमृत्वे वा जायां नोपर्यास्त इति ॥

१८. येन प्रकारेणागमः पाठार्थयोस्तथैव शिष्येभ्यो निर्मत्सरेण विद्या संप्रदेया । एवंभूते विद्यासंप्रदाने युक्तोवहितः स्यात् । ये च गृहस्थस्य नियमा अध्यापनेऽन्यत्र च तेष्वपि युक्तः स्यात् ॥

१९. यैः पुरुष आस्राव्यते बहिराकृष्यते त आस्रावाः शब्दादयो विषयाः । ते विशिष्यन्ते । त्वक्शिश्नोदरारम्भणान् । आरभ्यन्त आल-

भ्यन्त इत्यारम्भणाः । तत्र त्वगालम्भनाः स्रक्चन्दनादयः । शिश्नालम्भनाः स्त्र्युपभोगादयः । उदरालम्भना भक्ष्यभोज्यादयः । उपलक्षणं त्वगादिग्रहणम् । एवंभूतानासावान्मन आदिभिः पञ्चेन्द्रियैः परिवृञ्जानः सर्वतो वर्जयन्नमृतत्वाय कल्पते । तत्र वागिति रसनेन्द्रियमाह घ्राण इति घ्राणम्[1] ॥

PAṬALA III., KAṆḌIKÂ 6.

२. साधुतां चेत्प्रतिजानीते साधुजन्मास्म्यमुष्य पुत्रोऽमुष्य नप्ता साध्वाचारश्चास्मीति पित्रैवोपानायिपि शिक्षिताचारश्चास्मि सम्यक्चावर्तिषं विधिबलेन तु बाल्य एव सर्वे दिष्टां गतिं गताः । एतस्मात्केवलमनधीतवेद इति । ततोऽग्निरुपद्रष्टेत्यादिकं मन्त्रमुक्त्वा शास्तुं शासितुमध्यापयितुं धर्मांश्चोपदेष्टुं प्रतिपद्येतोपक्रमेत ॥

३. पञ्चयज्ञान्तेतिथीनेव भोजयेदित्युक्तं तत्प्रकारं वक्तुं तस्यावश्यंकर्तव्यतामनेनाह । अतिथिर्गृहानभ्यागच्छन्नग्निरिव ज्वलन्नभ्यागच्छति । तस्माद्भोजनादिभिरवश्यं तर्पयितव्यः । निराशस्तु गतो गृहं दहेदिति ॥

४. इदानीमतिथिलक्षणं वक्तुं तदुपयोगि श्रोत्रियलक्षणमाह ॥ धर्मेणेत्यादि ॥ विद्यार्थस्य यो नियमः स धर्मः । तेन च वेदानां कांचन शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवति । पुरुषस्य हि प्रतिवेदमेकैका शाखा भवति या पूर्वैः प्रतिगृहीताध्ययनानुष्ठानाभ्यां सा प्रतिवेदं स्वशाखा । तामधीत्य श्रोत्रियो भवति । न तु प्रतिवेदमेकैकामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति लोकविरोधात् । लोके हि यां कांचनैकामेव शाखामधीत्य श्रोत्रिय इति प्रसिद्धः ॥

५. आदितो यच्छब्दो द्रष्टव्योन्ते स इति दर्शनात् । मध्ये श्रोत्रियलक्षणोपदेशात्तदुपजीवनेन सूत्रं योज्यम् । यः श्रोत्रियः स्वधर्मसंयुक्तं स्वधर्मनिरतं कुटुम्बिनं भार्यया सह वसन्तम् ।.........धर्मपुरस्कार आचार्यस्यार्थे भिक्षणं धर्मस्तत्पुरस्करोतीति धर्मपुरस्कारः ।............ ॥

६. ................शान्तिरुपद्रवाणामभावः ।......... ॥

७. ................यथावयो वयसोनुरूपं प्रत्युत्थानाभिवादनादिना समेयात्संगच्छेत । समेत्य च तस्यासनमाहारयेच्छिष्यादिभिः । तदभावे स्वयमेवाहरेत् ॥

[1] घ्राणम् G. U.[1], [2]

८. ......बहुपादमेव पीठादिकमित्येके मन्यन्ते स्वमतं च बहुपादमपीति ॥

९. तस्य पादौ स्वयं प्रक्षालयेत् । द्वौ शूद्रौ प्रक्षालयेतामित्येके मन्यन्ते । दासवत इदम् ॥

१०. अभिषेचनं करकादिना जलावसेकः । तमेकः कुर्यात् । इतरः प्रक्षालनम् ॥

११. मृन्मयेन पात्रेण तस्योदकमाहर्तव्यमित्येके मन्यन्ते । स्वयं तु तैजसेन ।

१२. यदासमावृत्तो ब्रह्मचार्याचार्यप्रेषितः स्वयमेव वातिथिरभ्यागच्छति तदा नासावुदकमाहारयेत् । नासावुदकाहरणस्य प्रयोजकः । नास्मा उदकमाहर्तव्यमिति ॥

१३. अत्रासमावृत्तेतिथावध्ययनसांवृत्तिरधिकेतरस्मादतिथेः । अध्ययनस्य सहनिष्पादनमध्ययनसांवृत्तिः । यः प्रदेशस्तस्यागच्छति स तेन सह कियन्तं कंचित्कालं वक्तव्य इति । प्रसिद्धे तु पाठे पूर्वपदान्तस्य समोकारस्य च्छान्दसो दीर्घः[1] ॥

१४. ततः पादप्रक्षालनस्य सहाध्ययनस्य चानन्तरमतिथिं प्रियवचनेन सान्त्वयेत् । सान्त्वयित्वा गव्यादिभी रसैः फलादिभिर्भक्ष्यैरन्ततोऽद्भिरपि तर्पयेत्तृप्तिं कुर्यात् । अवरार्ध्येनेति जघन्यकल्पनां सूचयति । अद्भिरप्यन्तत इत्यर्थः । इतिशब्दादेवमादिभिरन्यैरपि ॥

१५. आवसथो विश्रामस्थानम् । उपरिशय्या खट्वा । उपस्तरणं तूलिका । उपधानमुपबर्हणम् । अवस्तरणमुपरिपटः । तत्सहितमुपधानम् । अभ्यञ्जनं पादयोस्तैलं घृतं वा तत्सर्वं दद्याद्भोजनात्प्रागूर्ध्वं वापेक्षिते काले । इतिशब्दादन्यदप्यपेक्षितम् ॥

१६. ............... व्रीहियवग्रहणमुपलक्षणम् । इदं भुक्तवत्सु सर्वेष्वतिथावुपस्थिते द्रष्टव्यम् ॥

१७. भोजनकाले त्वाह । उद्धृतानीत्यादि । यावन्तो भोक्तारस्तावन्त्यन्नान्युद्धृत्य पृथक्पात्रेषु कुर्यात् । स्वयं संविभागं कृत्वा तान्यन्नान्यवेक्षेत । किमिदं भूयः प्रभूतमिदं वेति । विचारे प्लुतः । पूर्वं तु भाषायामित्येतदवेक्षितम् । छान्दस एवायं प्रयोगः ॥

---

[1] पूर्वपदान्तस्य समोकारस्य च छान्दसो दीर्घः । G. U.[1] which reading points to अध्ययनासांवृत्तिः ।

## PAṬALA III., KAṆḌIKÂ 7.

१. स एषोभिहितो मनुष्ययज्ञः । प्राजापत्यः प्रजापतिना सृष्टस्तद्दैवत्यो वा............ ॥

२. योतिथीनां जाठरोग्निः स आहवनीयः । तत्र हि हूयते । यः कुटुम्बे गृहेग्निरौपासनः स गार्हपत्यो नित्यधार्यत्वात् । यस्मिन्पच्यते लौकिकाग्निः सोन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः । तत्र ह्यन्वाहार्यं पच्यते ॥

३. ........ऊर्गन्नमिष्टमग्निहोत्रादि पूर्तं स्मार्तं कर्म तडागारामादि ।

४. पय उपसेचनं यस्य तदन्नमग्निष्टोमसंमितम् । .........आयुपश्च। वृद्धिरुपसमस्तमपि वृद्धिरिति संबध्यते ॥

५. अप्रिया उदासीना द्विषतो निषिद्धत्वात् ॥

६. त्रिषु कालेषु दीयमानान्यन्नादीन्यस्य यज्ञस्य प्रातःसवनादीनि त्रीणि भवन्ति । तस्मात्सर्वेषु कालेषु दातव्यमिति ॥

७. यद्गन्तुमुत्तिष्ठन्तमनूत्तिष्ठति तदुदवस्यत्येवोदवसानीया सास्य यज्ञस्य । प्रायेणोच्छब्दं शिष्टा न पठन्ति केवलमनुशब्दमेवं पठन्ति ॥

८. यत्सान्त्वयति प्रशंसति सा प्रशंसा दक्षिणा ॥

९. संसाधनमनुव्रजनम् ॥

११. इति ब्राह्मणमित्यस्य सर्वेण संबन्धः ॥

१२. राजाभिषिक्तः क्षत्रियोसावतिथयेभ्यागतायात्मनोपि सकाशाच्छ्रेयसीं पूजां कारयेत्पुरोहितेन ॥

१३. ............अत्र स्वयमिति वचनादनाहिताग्निरन्येन शिष्यादिना कारयन्नपि न दुष्यति । अभ्युदेत्य ब्रूयाद्व्रात्य क्वावात्सीरिति कुशलप्रश्नः । व्रते सुकृते साधुर्व्रत्यः स एव व्रात्य इति पूजाभिधानम् । क्व पूर्वस्यां रात्रावुषितवानसि । व्रात्योदकमित्युदकदानम् । व्रात्य तर्पयंस्त्विति गोरसादिभिस्तर्पणम् । अनुस्वारसकारौ छान्दसौ । क्रियाभेदात्प्रतिमन्त्रमिति शब्दः । एतत्सर्वेषु कालेषु कर्तव्यम् ॥

१४. स यदि होमकालेप्यासीत । तदा पुरा होमादपरेणाग्निं दर्भेषु सादयित्वा ............उपांशु जपेद्धूयात् । तत्र प्रतिमन्त्रमितिशब्दप्रयोगादर्थभेदाच्चतुर्णां विकल्पः । समुच्चय इत्यन्ये । अत्राध्वर्युर्यजमानो वा होता स जपेत्ततो जुहुयात् ॥

१९. उद्धृतेष्विति बहुवचनं सभ्यावसथ्यापेक्षम् । यस्याग्नयस्त्रयस्तस्याप्यहुतेष्वित्यनेन सामानाधिकरण्यम् । होमा हि त्रिष्वपि भवन्ति । तेनाहवनीयहोमानन्तरमतिथावागतेपि त्रिषु होमो न कृत इति वक्ष्यमाणो विधिर्भवत्येव ।................तस्य दोषमाथर्वणिकानां ब्राह्मणवाक्यमाह अथर्ववेदे [१९.१२,८–११] । तदत्र न पठितं प्रत्येतव्यम् । अस्मिन्पक्षे स्वयं होमो नियतः ॥

१६. .........पृथिव्यां भवाँल्लोकानभिजयति । द्वितीययान्तरिक्ष्यान् । ...............चतुर्थ्या परावतः सुखस्य परा मात्रा येषु तानभिजयति ।......... ॥

१७. विद्यादिभी रहितोसमुदेतः । स चेदतिथिरिति ब्रुवाण आगच्छेत्तदा तस्मा आसनादिकं श्रोत्रियाय ददामीत्येवं मनसि कृत्वा दद्यात् । एवं ददतोस्य दानं समृद्धं भवति श्रोत्रियायैव दत्तं भवति ॥

---

## PAṬALA IV., KAṆḌIKÂ 8.

१. येन गृहस्थेनातिथिः कृतावसथः स्यात्कृतवासो दत्तावासः स्यात् । द्वितीययान्तरिक्ष्यानिति वचनात्स द्वितीयादिष्वहःसु । न तं प्रत्युत्तिष्ठेत् । नाप्यासनात्प्रत्यवरोहेत् । स चेदस्मिन्नहनि पूर्वमेवाभिवादितः । अनभिवादिते त्वभिवादनाय प्रत्युत्तिष्ठेत्प्रत्यवरोहेच्च ॥

२. आगामिभ्योतिथिभ्यो यथा गृहे न किंचिदवशिष्यते तथा गव्यादयो रसा न भोज्याः । सद्यः संपादयितुमशक्यत्वाद्रसानाम् ॥

४. आत्मानमुद्दिश्याभिरूपमन्नं स्वाद्वपूपादि न पाचयेत् ॥

७. एतद्गृह्यसूत्रे व्याख्यातम् [ १३,१०–२० ]........... ॥

१० वेदाध्याय इत्यत्र विवक्षितं वेदमाह । षडङ्ग इत्यादि । षड्भिरङ्गैर्युक्तो वेदोत्र गृह्यत इति ॥

११. छन्दो वेदस्तत्कल्पयन्ति । प्रतिशाखं शाखान्तराधीतेन न्यायप्राप्तेन चाङ्गकलापेनोपेतस्य कर्मणः प्रयोगकल्पनयोपस्कुरुत इति छन्दःकल्पः सूत्राणि । व्याकरणमर्थविशेषमाश्रित्य पदमन्वाचक्षाणं पदपदार्थप्रतिपादनेन वेदस्योपकारकं विद्यास्थानम् । सूर्यादीनि ज्योतींष्यधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं ज्योतिषम् । आदिवृद्ध्यभावे यत्नः कार्यः । तदध्ययनोपयोगिनग-

नुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयदुपकारकम् । निरुक्तमपि व्याकरणस्यैव कार्त्स्न्यम् । शीक्षा वर्णानां स्थानप्रयत्नादिकमध्ययनकाले कर्मणि च मन्त्राणामुच्चारणप्रकारं च शिक्षयति । पृषोदरादित्वाद्दीर्घः । गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि यया विचीयन्ते विविच्य ज्ञायन्ते सा छन्दोविचितिः । एतान्यङ्गानि । अङ्गसंस्तवादङ्गत्वम् । मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते । निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दांसि विचितिः पदे । शीक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते । उपकारकत्वाद्योक्त उपकारः ॥

१२. अत्र चोदयति ॥ शब्देत्यादि ॥ शब्दार्थतया यान्यारभ्यन्ते न प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरतया तानि शब्दार्थारम्भणानि कर्माणि वैदिकान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि । तेषां समाम्नाय उपदेशस्तस्य समाप्तौ स यावता ग्रन्थजातेन समाप्तोऽनुष्ठानपर्यन्तो भवति तत्र वेदशब्दो वर्तते । वेदयति विन्दत्यनेनेति वा धर्ममिति । न च मन्त्रब्राह्मणमात्रेणानुष्ठानपर्यन्त उपदेशो भवति किंतु कल्पसूत्रैरपि सह ततश्च तेषामपि वेदस्वरूप एवानुप्रवेशात्पञ्चैवाङ्गानि तत्र षट्संख्या विप्रतिषिद्धेति परिहरति ॥

१३. अङ्गान्येव कल्पसूत्राणि न वेदरूपाणि पौरुषेयत्वस्मरणात् । कतिपयान्येव हि तेषु ब्राह्मणवाक्यानि भूयिष्ठानि स्ववाक्यानि । अङ्गानां च तेषां प्रधानवाचिभिः शब्दैश्छन्दो वेदा ब्राह्मणमित्यादिभिर्व्यपदेशो न न्याय्य इति न्यायविदां सिद्धान्तः । ताविमौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कल्पसूत्राधिकरणे स्पष्टतरं द्रष्टव्यौ । यदुक्तं न मन्त्रब्राह्मणमात्रेण पूर्ण उपदेश इति । नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति । पुरुषापराधः स भवति । इदं तु भवानाचष्टां कल्पसूत्रकाराणामियं प्रयोगकल्पना कुतोऽस्तीति । न्यायोपबृंहिताभ्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामिति वक्तव्यम् । [illegible]या गतिः । एवं सति भवानपि यततां तादृशः स्यामिति । ततो मन्त्रब्राह्मणाभ्यामेव पूर्णमेव भोत्स्यत इति ॥

१४. अतिथिमागतं केनचित्प्रकारेण निराकृत्य भोज[illegible] प्रवृत्तो यत्रगते भोजने यदवस्थाभासे भोजने स्मरेत् । धिङ्मया स नि[illegible]कृत इति । तत्रैव भोजनाद्विरम्य तस्मिन्नहन्युपोष्य ॥

## PAṬALA IV., KAṆḌIKÂ 9.

४. यदि तस्यान्यपरतयानुज्ञायां प्रतीभा बुद्धिर्न जायते। सीम्नि ग्रामायां ततो निवर्तेत । प्रतेर्दीर्घश्छान्दसः ॥

७. उपेतः कृतोपनयनोऽसमावृत्तः ।............तस्मात्केषुचिज्जनपदेषु भार्ययानुपेतेन च सह भोजनमाचरन्ति । तथाह बौधायनः [ १,२,३ ] यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः । तदनुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनमिति । तस्य दुराचारत्वमनेन प्रतिपाद्यते ॥

९. विहारे यज्ञकर्मणि............॥

१०. ये नित्या भाक्तिका भक्तार्हा दासकर्मकरादयः ।............॥

११. दासो भूत्वा यः कर्म करोति स दासकर्मकरः ।............॥

१२. कर्मस्वग्निहोत्रादिष्वर्जनेषु च यथा स्वयमसमर्थो भवति तथात्मानं नोपरुन्ध्यात्कुटुम्बी ॥

१३. .........द्वात्रिंशद्ग्रासा गृहस्थस्य । प्रथमार्थे द्वितीया ।.........॥

## PAṬALA V., KAṆḌIKÂ 10.

१. भिक्षणं याचनं तत्राचार्यादयो निमित्तम् । बुभूर्षा भर्तुमिच्छा । अर्हतो विद्यावतोऽग्निहोत्रादिनियमे योग्यस्यार्थाभावे तल्लोपः ॥

२. तत्रैवंभूते भिक्षणे याचतः श्रुतवृत्तादिकान्गुणान्समीक्ष्य शक्त्यनुरूपमवश्यं देयमदाने प्रत्यवायात् ।

४. .........पुत्रादिभ्यो दीयत इति दायः । तमादत्त इति दायादस्तस्य भावो दायाद्यं दायस्वीकारः ।............ ॥

५. अन्यथान्यत्केनाप्यपरिगृहीतमारण्यमूलफलादि तेनापि जीवेदिति प्रकरणाद्गम्यते । एतेन विधिर्व्याख्यातः ॥

७. गवां रक्षणं गोरक्ष्यम् । भावे ष्यञ्प्रत्ययः ।...............॥

८. .................पणमानं नाप्येतावद्देयमिति परिभाषमाणम् ॥

१०. युद्धविषये तथा प्रतिपत्तव्यं यथा तद्योगा उपायमुपदिशन्ति तस्मिन्युद्धकर्मणि युद्धशास्त्रे वा येषामभियोगस्ते तद्योगाः ॥

११. ......पराङ्मावृत्तः पराङ्मुखः ।......... न्यस्तायुधः प्रकीर्णकेश

इति विसर्जनीयं केचिद्वदन्ति सोपपाठः[1] । पराङावृत्त इति ङ्कारश्छान्दसः । ………… ॥

१२. यथाशास्त्रं गर्भाधानादिभिः संस्कारैः संस्कृताः शास्त्रैरधिगता अधिकृताः । तेषामिन्द्रियदौर्बल्यादजितेन्द्रियतया विमतिपन्नानां स्वकर्मच्युतानां निषिद्धेषु च प्रवृत्तानां शास्त्राचार्यादिनिर्वेषं प्रायश्चित्तमुपदिशेत् । यथाकर्म कर्मानुरूपं यथोक्तं धर्मशास्त्रेषु ॥

१४. स राजा पुरोहितं धर्मशास्त्रेष्वर्थशास्त्रेषु च कुशलं पुरोहितं गमयेत् । विनीयतामसाविति ॥

१६. ततस्तान्नियमैर्बन्धनोपवासादिभिरुपशोषयेत् । बलविशेषेण बलानुरूपं वधदास्यवर्जं वधस्ताडनादिः । वधं दास्यं च वर्जयित्वा सर्वमन्यद्बन्धनादिकं कारयेद्यावत्ते मन्येरन् । चरेम प्रायश्चित्तमिति ॥

PAṬALA V., KAṆḌIKÂ 11.

१. ………… । अभिविधावाकारः ॥

२. आ दैवप्रश्नेभ्यः साक्षिप्रश्नादिभिः शपथान्तैः सुविचितं यथाभवति तथा विचित्य निरूप्य राजा दण्डाय प्रतिपद्येतोपक्रमेत ॥

५. राजात्राभिषिक्तः । स यदि ब्राह्मणेन समेतो न भवति तदा तस्य पन्था दातव्यः । क्षत्रियैरप्यनभिषिक्तैरेतदर्थमेवेदं वचनम् । अन्यत्र वर्णज्यायसां चेति ( सू° ८ ) वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् ॥

६. आपदि शिष्यभूतब्राह्मणविषयमिदम् । शिष्यभूतेनापि ब्राह्मणेन समेत्य तस्यैव राज्ञा पन्था देयः ॥

७. …………इतिशब्दात्सर्वैः स्थविरबालकृशादिभ्यश्च ॥

१२. श्रौतेषु गार्ह्येषु स्मार्तेषु च कर्मसु श्रद्धा शक्तिश्च धर्मसंपत्तिः । पुत्रवत्त्वं प्रजासंपत्तिः । …… ॥

१४. हि यस्मादाधाने सती विद्यमाना सहान्विता कर्मभिः संबध्यतेऽधिक्रियते । कैः । येषामग्निहोत्रादीनामेतदाधानमङ्गमुपकारकं तैः । अत्र दारे सतीति वचनान्मृते तस्मिन्प्रागूर्ध्वं वाग्न्याधानात्सत्यामपि पुत्रसंपत्तौ धर्मसंपत्त्यर्थं दारग्रहणं भवत्येव ।…………… ॥

[1] This clause is omitted in G. U.[1]

१६. मातुर्योनिसंबन्धाः कन्याया मातुलादयः । चकारात्पितुरप्येवम् ।......... ॥

१७. ....................प्रजां दुहितरं सहत्वकर्मभ्यः सह कर्तव्यानि यानि कर्माणि तेभ्यस्तानि............प्रजासहत्वकर्मभ्य इति पाठे प्रजार्थं सहत्वकर्मार्थं चेति ॥

२०...............समो दीर्घः पूर्ववत् ॥

## PAṬALA V., KAṆḌIKÂ 12.

१. ............कन्यायै गृहक्षेत्राभरणादिदानेन नासुरः ॥

२. दुहितृमतः कन्यावतः पित्रादीन्प्रोथयित्वा प्रमथ्य यत्रावहेरन्स राक्षसो विवाहः ।............द्वौ चावरौ विवाहौ शास्त्रान्तरेपूक्तौ ।............॥

९. ब्राह्मणस्य पाणिसमूढमुपलिप्तं संमृष्टं वा भूमदेशमप्रोक्षितं नाभितिष्ठेत् । प्रोक्ष्यैवाधितिष्ठेत् ॥

१०. पृथगवस्थितानामग्नीनामेकत्र संनिवापं समावेशनं न कुर्यात् । अग्नावग्निं न प्रक्षिपेदित्यन्ये ॥

१५. यावदङ्गानां ग्लानिर्भवति तावत्प्राणानायच्छेत् । प्राणवायुमाकृष्य धारयेत्प्राणायामं कुर्यादित्येके मन्यन्ते । शक्त्यपेक्षो विकल्पः । ....॥

१८. नियमानामुदङ्मुखो मूत्रं कुर्यादित्येवमादीनां व्यतिक्रमे चा तन्मितोः प्राणमायच्छेदिति सर्वशेषः ॥

२२. आदितो द्वौ गतौ । कुनखी कृष्णनखः । श्यावा दन्ता यस्य स श्यावदन् । विवर्णदन्तः । विभाषा श्यावारोकाभ्यामिति [ पा० ५,४, १४४] दत्रादेशः । तस्य लोपश्छान्दसः । ज्येष्ठायामनूढायां पूर्वं कनीयस्या वोढाग्रेदिधिषुः । पश्चादितरस्या वोढा दिधिषूपतिः । ज्येष्ठे त्वकृताधाने कृताधानः कनिष्ठः पर्याधाता । ज्येष्ठः पर्याहितः । ज्येष्ठेकृतसोमयागे कृतसोमयागः कनिष्ठः परियष्टा । ज्येष्ठः परीष्टः । अकृतविवाहे ज्येष्ठे कृतविवाहः कनिष्ठः परिवेत्ता ज्येष्टः परिवित्त इति प्रसिद्धिः । यस्मिन्नगृहीतभागे कनिष्ठो भागं गृह्णाति स ज्येष्ठः परिवित्तः[1] । कनिष्ठः परिविविदानः । चकारः पर्याधा-

[1] Before this sentence G. U.[1,2] insert: ज्येष्ठभार्यामुपयच्छमानः परिविन्नः...G. U.[1] om. कनिष्ठः परिविविदानः—

तृप्रभृतीनां समुच्चयार्थः। एतेष्वभिनिम्रुक्तादिषु योऽय उत्तरस्तस्मिन्द्वादशमासादिरशुचिकरनिर्वेषो यः पूर्वमुक्तस्तत्र तत्र गरीयान्भवति। पूर्वत्र पूर्वत्र लघीयांल्लघीयान्। अभिनिम्रुक्ताभ्युदितयोस्त्वनन्तरोक्तं प्रायश्चित्तद्वयमपि विकल्पेन भवति॥

२३. यस्मिन्कौनख्यादिके लिङ्गे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तच्चरित्वा कौनख्यादिकं लिङ्गमुद्धरेदित्येके मन्यन्ते। अन्यत्र दाराग्निभ्य इति स्मृत्यन्तरम्॥

---

PAṬALA VI., KAṆḌIKÂ 13.

१. सवर्णा चासावपूर्वा च शास्त्रविहिता चेति कर्मधारयः। सवर्णा सजातीया। ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीत्यादि। अपूर्वानन्यपूर्वान्यस्मा अदत्ता। न विद्यते पूर्वः पतिर्यस्या इति। शास्त्रविहिता शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण संस्कृता। सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेदित्यादिशास्त्रानुगुणा [२,११,१६]। एवंभूतायां भार्यायां यथर्तु गृह्योक्तेनर्तुगमनकल्पेन गच्छतो ये पुत्रा जायन्ते तेषां स्वकर्म ब्राह्मणस्येत्यादिना [ १, १, ४ ] पूर्वोक्तैः कर्मभिः संबन्धो भवतीति। गच्छथ इति थकारोपपाठः॥

२. उभयोर्मातापित्रोर्दायेन च तेषां संबन्धो भवति। अव्यतिक्रमश्च चेति चेदर्थे। अव्यतिक्रमश्चेद्यदि ते मातरं पितरं च न व्यतिक्रमेयुः। व्यतिक्रमे तु दायहानिरिति। अपर आह। उभयोरपि दायेन तेषां व्यतिक्रमो न कर्तव्यः। अवश्यं देयो दायस्तेभ्य इति।

३. अन्येन पाणिग्रहणेन तद्वती पूर्ववती। असंस्कृता विवाहसंस्काररहिता। वर्णान्तरं ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिषु। पूर्ववत्यादिषु मैथुने सति दोषो भवति। कस्य। तयोरेव मिथुनीभवतोः॥

४. तत्रेति पञ्चम्यास्त्रल्। इतराभ्योपि दृश्यन्त इति [पा०५,३,१४] ताभ्यामुभाभ्यां पुत्र एवातिशयेन दोषवान्। तत्र पूर्ववत्यामुत्पन्नौ कुण्डगोलकौ परश्रौ जीवतीत्यादि [मनुः ३,१७४]। असंस्कृतायामुत्पन्नस्य नामान्तरं नास्ति। किंतु दुष्टत्वमेव। वर्णान्तरे जात्यन्तरम्। ......... ॥

५. मनुः पुत्रेभ्यो दायमिति [२,१४,११]। दायविभागं वक्ष्यन्नन्यस्य भार्यायामन्येनोत्पादितः पुत्रः किमुत्पादयितुराहोस्वित्क्षेत्रिण इति विचारे निर्णयमाह। उत्पादयितुरिति॥

६. न केवलं ब्राह्मणमेव वैदिकीर्गाथा अप्युदाहरन्ति ॥ अथापीत्यादि ॥ जनयितुः पुत्रः क्षेत्रिणो वा पुत्र इति विवादे पराजितस्य क्षेत्रिणो वचनम् । एतावन्तं कालं जनकोऽहमिति मन्यमान इदानीमेव स्त्रीणामीर्ष्यामि परपुरुषसंसर्गं न सहे । तदानीं कुत इति चेत् । यदा यमस्य सादने पितृलोके जनयितुः पुत्रो भवति । पुत्रकृत्यं परलोकं गतस्य जनयितुरेव न क्षेत्रिणोऽनुबन्धर्मज्ञाः । उक्त एवार्थः किंचिद्विशेषेणोच्यते । रेतोधाः बीजप्रदः पुत्रं नयति पुत्रदत्तं पिण्डादिकमात्मानं नयति प्रापयति । परेत्य मृत्वा यमसादने पितृलोके । तस्मात्कारणाद्भार्यां रक्षन्ति परेरेतसो बिभ्यन्तः । छान्दसो नुम् । बिभ्यतः । अतो यूयमप्यप्रमत्ता अवहिता भूत्वैतं तन्तुं प्रजासंतानं रक्षथ । लोडर्थे लट् । रक्षतेत्यर्थः । किमर्थम् । वो युष्माकं क्षेत्रे परेषां बीजानि परेरेतांसि मावाप्सुः । व्यत्ययेनायं कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । मावाप्सतेमानि मा भूवन्मोप्येरन् । कथमिति । यस्मात्सांपराये परलोके जनयितुरेव पुत्रो भवति । वेत्ता परिणेता क्षेत्री स्वैतं तन्तुं कुटुम्बं मोघं निष्प्रयोजनं कुरुत आत्मसात्करोति । इतिशब्दो गाथासमाप्तौ । एतच्च क्षेत्रिणोऽनुज्ञानमन्तरेण पुत्रोत्पादनविषयम् । यदा क्षेत्री रुग्णो बन्ध्यो वा सन्प्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयेति यदा वा संतानक्षये विधवां नियुङ्क्ते । यथा विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे सत्यवतीवाक्याद्व्यासेनोत्पन्नः[1] पुत्रः । उभयोरपि पुत्रो भवति बीजिनः क्षेत्रिणो द्व्यामुष्यायणश्च भवति । तथा चाचार्य एवाह [श्रौ॰सू॰ १,९,७] । यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेदिति । ... ॥

७. यदि पूर्ववत्यादिषु मैथुने दोषः कथं तर्हि क्रतुभरद्वाजौ[2] व्यत्यस्य भार्ये जग्मतुर्वसिष्ठश्चाण्डालीमक्षमालां प्रजापतिश्च स्वां दुहितरम् । तत्राह ॥ दृष्ट इत्यादि ॥ सत्यं दृष्टोऽयमाचारः पूर्वेषाम् । स तु धर्मव्यतिक्रमो न धर्मो गृह्यमाणकारणत्वात् । .................. ॥

९. तदिति नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेष एकवद्भावश्च । तं व्यतिक्रमं तच्च तेषां साहसमन्वीक्ष्य दृष्ट्वा स्वयमपि प्रयुञ्जानोऽवर इदानींतनः सीदति मत्यवेति ।.................. ॥

१०. दानग्रहणेन विक्रयोऽपि गृह्यते त्यागसाम्यात् । क्रयधर्म इति च प्रतिग्रहस्यापि ग्रहणं धर्मग्रहणात्स्वीकारसाम्याच्च । अपत्यस्य दानम-

---

[1] क्षेत्रे सत्यवत्याद्युत्पन्नः G. U.,[1]—G. U.[2] has a lacuna.

[2] उचथ्यभरद्वाजौ G. U. [2]—

तिभिर्हक्रयविक्रया न कर्तव्याः । द्वादशविधेषु पुत्रेषु दत्तक्रीतयोरपि मन्वादिभिः पठितत्वान्नायं सामान्येन प्रतिषेधः । किंतु ज्येष्ठपुत्रविषय एकपुत्रविषयः स्त्रीविषयो वा । तथा च वसिष्ठः । न ज्येष्ठं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा । स हि संतानाय पूर्वेषाम् । न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः । पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूय राज्ञे निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वादूरबान्धवं संनिकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयादिति[1] । विश्वजिद्यागे च सर्वस्वदाने गवादिवदपत्यं न देयम् । विक्रयस्तु सर्वत्र निषिद्धः । तत्रोपपातकेषु याज्ञवल्क्य [ ३,२३६ ] आह । नास्तिक्यमित्यादि । यत्तु चब्राह्मणेपि शुनःशेपाख्याने दृश्यते [ ऐ० ब्रा० ७,१५ ] स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान उवाचेत्यादि । पुत्रप्रकरणेपत्यशब्दोपादानमपि ज्येष्ठपुत्रविषयं तस्य लिङ्गम् । न यतन्त्यनेनेत्यपत्यमिति । ऋणमस्मिन्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखमिति [वसिष्ठ० १७,१ ]॥

११. आर्षे विवाहे दुहितृमते दानं क्वचिद्वेदे श्रूयते । तस्माद्दुहितृमते रथेन सार्कं गवां शतं देयं तच्च दुहितृमान्मिथुया कुर्यान्मिथ्या कुर्यात् । मा देवानां मिथुयाकर्मभागमिति [ अथर्वसं०. ४,३९,९ ] श्रूयते । मिथ्या कुर्यादिति कोर्थः । वरायैव पुनर्दद्यादिति । तदिदं दानं काम्यं कामनिमित्तं यथा युक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवन्तीति (२.१२.८) । ऋषितुल्याः पुत्राः स्युरिति तत्त्व धर्मार्थं न क्रयार्थम् । यस्तु तस्यां विवाहक्रियायां क्रयशब्दः क्वचित्स्मृतौ दृश्यते स संस्तुतिमात्रं द्रव्यदानसाम्यान्न मुख्यक्रयत्वप्रतिपादनार्थम् । कुतः । हि यस्माद्धर्मादेव हेतोः संबन्धो दंपत्योरिति । आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयावित्यत्राप्येष एव न्यायः । अत्र मनुः [ ३,५४ ] । एतच्च दानं क्रयधर्मश्चापत्यस्य न विद्यत इत्यस्य व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमुक्तम् ॥

## PAṬALA VI., KAṆḌIKÂ 14.

१. अथ दायविभागः ॥ एकधनेनेत्यादि ॥ एकेन प्रधानेन केनचिद्धनेन गवादिना ज्येष्ठं पुत्रं तोषयित्वा तृप्तं कृत्वा जीवन्नेव पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्समम् । आत्मना परस्परं च तेषां सामान्याभिधानात् । क्रमागतं

[1] See Vasishtha, Dharma Sâstra XV., 3-6, where these Sûtras occur with a good many variants.

स्वयमर्जितं च । क्लीबादीन्वर्जयित्वा । क्लीबादिग्रहणं च जात्यन्धादीनामुपलक्षणम् । यथाह मनुः [ ९,२०१ ] ।

अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रिया इति ॥

अन्धादीनां पुत्रसद्भावे ते त्वंशहराः । एवमुन्मत्तपतितौ वृत्त्यनिमित्ते क्लीबादयस्तु भर्तव्याः । अथ विभागकालः स्मृत्यन्तरवशाद्ग्राह्यः । अत्र नारदः । [ १३,३ ] ।

मातुर्निवृत्ते रजसि भत्तासु भगिनीषु च ।
निवृत्ते चापि रमणात्पितर्युपरतस्पृह इति ॥

यदा च पुत्राणां पृथग्धर्मानुष्ठाने शक्तिश्रद्धे भवतः सोपि कालस्तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रियेति [ मनु० ९,१११ ] दर्शनात् । जीवन्निति वचनं जीवन्नेवावश्यं पुत्रान्विभजेदेष धर्म इति प्रतिपादनायान्यथा तदनर्थकमजीवतोप्रसङ्गात् । स्मृत्यन्तरे तु स्वयमर्जिते पितुरिच्छया विषमविभागो दर्शितः । न स धर्म इत्याचार्यस्य पक्षः । भार्याया अप्यंशो न दर्शितः । आत्मन एवांशस्तस्या अपीति मन्यते । वक्ष्यति च जायापत्योर्न विभागो विद्यत इति । केचित्तु पितुर्द्वावंशाविरयाहुः । द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पितेति दर्शनात् । अयमप्याचार्यस्य पक्षो न भवति । यथा पुत्राणामेक एवांशः सभार्याणां तथा पितुरपीति । अथवा पुत्राणामेवांशसाम्यम् । आत्मनस्त्वाधिक्येपि न दोषः । अत्र हारीतः । पिताग्रयणः पुत्रा इतरे प्रहाः । यदाग्रयणः स्कन्देदुपदस्येदितरेभ्योपि गृह्णीयादिति । विभागादूर्ध्वं पित्रोर्जीवनाभावे पुत्रभागेभ्यो ग्राह्यमित्युक्तं भवति । इति जीवद्विभागः ॥

२. अथ मृते कुटुम्बिनि तद्धनगतिमाह ॥ पुत्राभावे य इति ॥ पुत्राभाव इति वचनात्सत्सु पुत्रेषु त एव गृह्णीयुः । अविशेषात्समम् । तत्र नारदीये विशेषः । यच्छिष्टं प्रीतिदायेभ्यो दत्त्वर्णं पैतृकं च यत् । भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी स्यादन्यथा पितेति ॥ कात्यायनस्तु । भ्रात्रा पितृव्यमातृभ्यां कुटुम्बार्थमृणं कृतम् । विभागकाले देयं तद्रिक्थिभिः सर्वमेव त्विति । अत्र याज्ञवल्क्यः [२,१२३] । पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेदिति । अत्र चोक्तम् । पुत्रैरेव सह वृत्तिः स्यादिति । तथा च मनुः [९,३] । पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री

[1] सदृश भारतीकम् । G. U.; तत्र मुक्तं G. U.[2]

स्वातन्त्र्यमर्हतीति ॥ एवं मातुरप्यभावे तद्धनं भर्तृकुललब्धं स्वयमर्जितं च पुत्रा अप्रत्ताश्च दुहितरः समं गृह्णीयुः। स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी। अप्रत्ता चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकमिति बृहस्पतिः। पितृकुललब्धं चाप्रत्ता एव दुहितरः। मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव स इति मनुः [९, १३१]॥ अथ प्रत्ता दुहितरः पुत्राश्च॥ जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः। भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभय इति मानवमेव [९, १९२]॥ अत्र व्यासः। असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धनात्। संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधीति॥ अत्र क्रमविवाहे बृहस्पतिः। ब्रह्मक्षत्रियविट्छूद्रा विप्रोत्पन्नास्त्वनुक्रमात्। चतुस्त्रिद्व्येकभागेन भजेयुस्ते यथाक्रमम्॥ मानवे च स्पष्टमुक्तम् [९, १५३]॥ सर्वं वा रिक्थजातं तद्दशधा प्रविभज्य तु। सम्यग्विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्मवित्॥ चतुरोंऽशान्हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः। वैश्यापुत्रो हरेद्द्व्यंशमंशं शूद्रासुतो हरेत्॥ इति। यस्य तु ब्राह्मणी वन्ध्या मृता वा तस्य क्षत्रियादिसुतास्त्रिद्व्येकभागाः। यस्य त्वेकस्यामप्येकः पुत्रः स सर्वमेव हरेत्। शूद्रापुत्रवर्जम्। यथाह देवलः। आनुलोम्यैकपुत्रस्तु पितुः सर्वस्वभाग्भवेत्। निषाद एकपुत्रस्तु विप्रस्वस्य तृतीयभाक्॥ द्वौ सकुल्यः सपिण्डो वा स्वधादाता स्वयं हरेदिति। निषादः पारशवः। क्षेत्रविषये बृहस्पतिः। न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै। यद्यप्यस्य पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत्॥ शूद्रो द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति। सजातानाप्नुयात्सर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः॥ याज्ञवल्क्यः [२, १३३-१३४]॥ जातो हि दास्यां शूद्रेण कामतोंऽशहरो भवेत्। मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिनमिति॥ भार्याविषये विष्णुः [१८, ३४] मातरः पुत्रभागानुसारिभागहारिण्य इति। अत्र। औरसपुत्रिकाबीजक्षेत्रजाः पुत्रिकासुतः। पौनर्भवश्च कानीनः सहोढो गूढसंभवः॥ दत्तः क्रीतः स्वयंदत्तः कृत्रिमश्चापविद्धकः। यत्र क्वचोत्पादितश्च पुत्राख्या दश पञ्च च॥ अनेनैव क्रमेणैषां पूर्वाभावे परः परः। पिण्डदोंऽशहरश्चेति प्रायेण स्मृतिषु स्थितिः। तत्रौरसो धर्मपत्नीजः सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायामिति पूर्वमुक्तः। गौतमः [२८, १८]। पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्योऽग्निं प्रजापतिं चेष्ट्वास्मदर्थमपत्यमिति संवाद्येति। बृहस्पतिः। एक एवौरसः पित्र्ये धने स्वामी प्रकीर्तितः। तत्तुल्या पुत्रिका प्रोक्ता भर्तव्या-

स्त्वितरे स्मृताः ॥ अत्र मनुः [९, १३४]। पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोनुजायते। समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रिया इति। याज्ञवल्क्यः [२,१२७]। अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः। उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मत इति ॥ अयमेवोत्पादयितुर्बीजजः क्षेत्रजः क्षेत्रिणस्तु। बृहस्पतिः। पुत्रोथ पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ। रिक्थे पिण्डाम्बुदाने च समौ संपरिकीर्तिताविति ॥ काश्यपः। सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः। वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला। उदकं स्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका। अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रसवा च येति ॥ कात्यायनः। क्लीबं विहाय पतितं या पुनर्लभते पतिम्। तस्यां पौनर्भवो जातो व्यक्तमुत्पादकस्य स इति ॥मनुः [९,१३२]। पितृवेश्मनि या कन्या यं पुत्रं जनयेद्रहः। तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भव इति ॥ नारदः [१२, १७]। कानीनश्च सहोढश्च गूढायां यश्च जायते। तेषां वोढा पिता ज्ञेयस्ते च भागहराः पितुरिति ॥ वसिष्ठः [१७,२३]। अप्रत्ता दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत तुल्यतः। पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनमिति ॥ अनूढायामेव मृतायां मातामहस्य पौत्रः। अन्यथा वोढुः पुत्रः। मनुः [९,१७३]। या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती। वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते। उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः। स गृहे गूढमुत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥ दत्तः पूर्वमेवोक्तः। पैठीनसिः। अथ दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रह आर्षेयेण जातास्तेसंहृतकुलीनाः द्व्यामुष्यायणा भवन्तीति। मनुः [९,१८२]। भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत्। सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥ इति दत्तस्वीकारः। भ्रातृपुत्रेषु सत्सु तेष्वेवैको ग्राह्य इत्युक्तम् ॥ [मनु० ९,१७४,१७६,७७,१६९,१७१] क्रीणीयाद्यस्तु पुत्रार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्। स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोसदृशोपि वा ॥ मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात्। आत्मानं स्पर्शयेद्यस्य स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ॥ सदृशं तु प्रकुर्वीत गुणदोषविचक्षणम्। पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥ मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा। यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यत इति ॥ सर्व एते सजातीयाः। सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति याज्ञवल्क्यवचनात्

[ २,१३३ ] । विष्णुः [ १६,२७ ] । यत्र क्वचनोत्पादितश्च द्वादश इति । याज्ञवल्क्यः [ २,१३२ ] । पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः पर इति । मनुः [ ९,१८४ ] । श्रेयसः श्रेयसोभावे पापीयान्रिक्थमर्हतीति । नारदः [ १३,४९ ]। क्रमादेते प्रवर्तन्ते मृते पितरि तद्धने । ज्यायसो ज्यायसोभावे जघन्यस्तदवाप्नुयादिति ॥ देवलः । सर्वे ह्यनौरसस्यैते पुत्रा दायहराः स्मृताः। औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न तिष्ठति ॥ तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः । शेषास्तमुपजीवेयुर्ग्रासाच्छादनसंभृता इति ॥ मनुः [ ९,१६४ ] । षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् । औरसो विभजन्दायं पित्र्यं पञ्चममेव वेति ॥ बृहस्पतिः । क्षेत्रजाद्याः सुतास्त्वन्ये पञ्चषट्सप्तभागिन इति ॥ हारीतः । विभजिष्यमाण एकविंशं कानीनाय दद्याद्विंशं पौनर्भवायैकोनविंशं द्व्यामुष्यायणायाष्टादशं क्षेत्रजाय सप्तदश पुत्रिकापुत्रायेतरानौरसायेति । वासिष्ठः । पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्निति प्रक्रम्य तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीत औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागिति [ व० ध० शा० १५,९ ] । एवमेतेषु शास्त्रेषु विद्यमानेषु पुत्रेषु यदाचार्येण पूर्वमुक्तं तेषां कर्मभिः संबन्धो दायेनाव्यतिक्रमश्चेति [१३,१-२] तद्धर्मपत्नीजे पुत्रे सति क्षेत्रजादीनां समांशहरत्वप्रतिषेधपरं वेदितव्यम् ॥ अथाविभाज्यम् ॥ अत्र मनुः [ ९,२०८ ] । अनुपघ्नन्पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् । स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हतीति ॥ कात्यायनः । नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनात्क्वचित् । समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम् ॥ परभक्तप्रदानेन प्राप्तविद्यो यदान्यतः । तया प्राप्तं तु विधिना विद्याप्राप्तं तदुच्यत इति ॥ व्यासः । पितामहपितृभ्यां च दत्तं मात्रा च यद्भवेत् । तस्य तन्नापहर्तव्यं शौर्यभार्याधनं तथेति ॥ याज्ञवल्क्यः [ २,११९ ] । क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत यः । दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥ [ मनुः ९,२०० ] । पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् । न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ व्यासः । साधारणं समाश्रित्य यत्किंचिद्वाहनायुधम् । शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥ तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिन इति ॥ इति पुत्रदायविभागः । तदभावे तु मृतस्य यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः स दायं हरेतेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । सप्तमः पिण्डदस्तेषां

स्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमिति सपिण्डलक्षणम् । तेषु यो यः प्रत्यासन्नः स गृह्णीयादिति ॥ भार्या तु रिक्थग्राहिणः सपिण्डा रक्षेयुरित्याचार्यपक्षः । श्रूयते हि [ तैत्ति० सं० ६,५,८,२ ] । तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीरिति ॥ मनुरपि । निरिन्द्रया अदायादाः स्त्रियो नित्यमिति स्थितिरिति[1] । अत्र सपिण्डाद्यभावे बृहस्पतिः । अन्यत्र ब्राह्मणात्किंतु राजा धर्मपरायणः । तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः ॥ अत्रार्थं तण्डुलप्रस्थमपराह्णे तु सेन्धनम् । वसनं त्रिपणक्रीतं देयमेकं त्रिमासतः ॥ एतावदेव साध्वीनां चोदितं विधवाशनम् । वसनस्याशनस्यैव तथैव रजकस्य च । धनं व्यपोह्य यच्छिष्टं दायादानां प्रकल्पयेत् । धूमावसानिकं श्राव्यं संध्यायां स्नानतत्परां(?) । वसनाशनवासांसि विगणय्य धवे मृत इति[2] ॥ व्यासः । द्विसाहस्रः परो दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु । यच्च भर्त्रा धनं दत्तं यथाकाममवाप्नुयात् ॥ पणानां द्वे सहस्रे तु यस्य परिमाणं स द्विसाहस्रः । एष एव परो दायः स्त्रियो नाधिक इति ॥ एतत्प्रभूते धने ज्ञातयश्च न रक्षेयुरिति शङ्कायाम् । पत्नी दुहितरश्चैवेत्यादि [ या० ध० शा० २,१३५ ] । यानि पत्न्या दायप्राप्तिपराणि तान्यपि एवमेव द्रष्टव्यानि ॥ गौतमस्तु पुत्राभावे पत्न्याः सपिण्डादिभिः समांशग्रहणमाह [ २८,२१ ] । पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा रिक्थं भजेरन् स्त्री चानपत्यस्येति । अस्यार्थः । अनपत्यस्य रिक्थं पिण्डसंबन्धाः सपिण्डाः प्रत्यासन्नक्रमेण भजेरन् । तदभावे गोत्रसंबन्धाः सगोत्राः । तदभाव ऋषिसंबन्धाः समानप्रवराः स्त्री च पत्नी च । अत्र स्त्रिया सह सपिण्डा भजेरन् । तदा स्त्री सह तैरेकमंशं गृह्णीयात् । सतश्च पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेदिति [ या० ध० शा० २,१२३ ] । सपिण्डादिभिः सह ग्रहणमुक्तमिति वयमप्येतमेव पक्षं रोचयामहे[3] ॥ अत्र पितरि भ्रातरि च सोदर्ये जीवति सोदर्यो भ्राता गृह्णीयादित्येके । तथा च शङ्खः । अपुत्रस्य स्वर्यातस्य भ्रातृगामि द्रव्यम् । तदभावे मातापितरौ लभेयाताम् । पत्नी वा ज्येष्ठेति ॥ देवलः । ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन्सहोदराः । कुल्या दुहितरो वापि ध्रियमाणः पितापि च ॥ सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रममिति ॥ याज्ञवल्क्यः

[1] Compare Manu ix, 18.

[2] माह्यं सभायां स्नानतः पुरा G. U;[1]—शाम्यं सभाग्यां स्नानतः पुरा G.U.[2].

[3] The passage सतापत्नी सह तै°—रोचयामहे is found in G. U.[1] alone.

[ २,१३८-९ ] । संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः । दद्याच्चापहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च ॥ आन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् । असंसृष्टयपि चादद्यात्संसृष्टी नान्यमातृजः ॥ अत्र सोदर्य इति विशेषवचनात्पत्नी दुहितरश्चेत्यत्र भ्रातृग्रहणं भिन्नोदरविषयमपि प्रत्यासत्त्यतिशयात्पितैवेत्याचार्यस्य पक्षः । तदभावे भ्राता सोदर्यः । तदभावे तत्पुत्राः । तदभावे भिन्नोदराः तदभावे पितृव्य इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ मात्रादयोपि स्त्रियो जीवनमात्रं लभेरन्निति ॥

३. तदभावे सपिण्डाभाव आचार्यो दायं हरेत् । तस्याप्यभावेन्तेवासी हरेत् । हृत्वा तदर्थं धर्मकृत्येषु तटाकखननादिषूपयोजयेत् । वाशब्दात्स्वयं वोपयुञ्जीत ॥

४. दुहिता वा दायं हरेत् । पुत्राभाव इत्येके । अनन्तरोक्तविषय इत्यन्ये ॥

५. सर्वग्रहणाद्बन्धूनां सगोत्राणां चाप्यभावे ॥

६. एक एवं मन्यन्ते ज्येष्ठ एव दायहर इतरे तमुपजीवेयुः ॥ सोपि तान्पितेव परिपालयेत् । तथा च गौतमः [ २८,३ ] सर्वं वा पूर्वजस्येतरान्बिभृयात्पितृवदिति ॥

७. क्वचिद्देशे सुवर्णादि ज्येष्ठस्य भाग इत्याह । भूमौ जातं भौमं धान्यं कृष्णं माषादि । कृष्णायसमित्यन्ये ॥

८. रथः पितुरंशो गृहे च यत्परीभाण्डमुपकरणं पीठादि तदपि ।

९. भार्यायास्तद्धृतोलंकारोंशो ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यश्च यल्लब्धं धनं तच्चेत्येके ॥

१०. ज्येष्ठो दायाद इति ( सूत्र० ६ ) यदुक्तं तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धं विरुद्धम् । येन विरुद्धं तद्दर्शयति ॥

११. पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशादविशेषेण श्रवणमत्र चोद्यम् ॥

१२. अथापि ननु चेत्यर्थे । ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ति पृथक्कुर्वन्तीत्येकवच्छ्रूयते । यथैक एव ज्येष्ठो दायादस्तदनुरूपमपि श्रूयत इति परिहरति ॥

१३. अथापीति परिहारोपक्रमे । पशूनां मध्येजाश्चावयश्च जातिभेदेपि सह चरन्ति । रेभा शोभा । इह तु तद्वत्युपचारः । स्नातकस्य मुखं कुण्डलादिना शोभते । इवशब्दो वाक्यालंकारे । श्रोत्रियस्य स्त्रीकामतमत्व-

माचार्यकुले चिरकालं ब्रह्मचारिवासात् । यथैतानि वाक्यानि दृष्टार्थमात्रमनुवदन्ति न किंचिद्विधति तथा तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रमित्यादिकमपीति न्यायविद आहुः । न च केवलनयमेवानुवादः । किं तर्हि मनुः पुत्रेभ्य इत्ययमप्यनुवाद एव ॥

१४. हिशब्दो हेतौ । यस्मादेतावनुवादौ न कस्यचिद्विधायकौ तस्माद्ये धर्मयुक्ताः पुत्राः सर्व एव ते भागिनः ॥

१५. यस्तु ज्येष्ठोऽप्यधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति विनियुङ्क्ते तमभागं कुर्वीत जीवद्विभागेपि तस्मै भागं न दद्यात् । ऊर्ध्वं विभागेपि भ्रातरः । अपिशब्दात्किमुतान्यमिति ज्येष्ठस्य प्राधान्यं ख्याप्यते ॥

१६–१७. जीवन्पुत्रेभ्य इत्यनेन भार्याया भागो न दर्शितः[2] । तत्र कारणमाह ॥ जायापत्योरिति ॥ स्पष्टम् ॥ तस्मात् ॥ पाणीत्यादि ॥ कर्मार्थं द्रव्यं जायायाश्च न पृथक् कर्मस्वधिकारः । किंतु सहभावेन यस्त्वया धर्मश्च कर्तव्यः सोनया सहेति वचनात् । तत्र किं पृथग्द्रव्येणेति ॥

१८–१९. पुण्यफलेषु स्वर्गादिष्वपि तथा सहत्वमेव । दिवि ज्योतिरजरमारभेतामित्यादिभ्यो मन्त्रलिङ्गेभ्यः । द्रव्यपरिग्रहेषु द्रव्यार्जनेष्वपि तथा सहत्वमेव । तत्र पतिरर्जयति जाया गृहे निर्वहतीति योगक्षेमावुभयायत्ताविति द्रव्यपरिग्रहेपि सहत्वम् । तदेवोपपादयति ॥

२०. हि यस्माद्भर्तुः प्रवासे सति नैमित्तिके दाने छिन्दत्पाणि दद्यादित्यादिके दाने कृते भार्याया न स्तेयमुपदिशन्ति धर्मज्ञाः । यदि भर्तुरेव द्रव्यं स्यादेव स्तेयम् । नैमित्तिक इति वचनाद्विषयान्तरे स्तेयं भवत्येव । एतदेव द्रव्यसाधारण्येपि दंपत्योर्वैषम्यं यत्पतिर्यथेष्टं विनियुङ्क्ते जाया त्वेतावदेवेति । न च पत्युः स्वयमर्जितस्य विनियोगे जायाया अनुमत्यपेक्षा स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रो ह्यसौ यथा राजा राष्ट्रे । अत एव भार्यायाः स्तेयशङ्का न भर्तुः ॥

## PAṬALA VI., KAṆḌIKÂ 15.

१. ज्येष्ठो दायाद इत्यादिकं शास्त्रविप्रतिषेधादप्रमाणमित्युक्तम् । एतेन देशधर्माः कुलधर्माश्च व्याख्याताः । शास्त्रविप्रतिषिद्धा मातुलसुतापरिणयादयोऽप्रमाणं विपरीताः प्रमाणमिति ॥

---

[1] G. U.[1] adds: स्वर्गादिष्वपि सहत्वमेव दिवि ज्योतिरजरमारभेतेत्यादि द्रव्यपरिग्रहेषु विनियुङ्क्ते ।

[2] इत्यनेन दंपत्योः सहभावो दर्शितः । G. U.[1]—

२. मातुर्योनिसंबन्धा मातुलादयः पितुश्च सप्तमात्पुरुषात्संबन्धाः सपिण्डाः । ......... ॥

४. ये च तान्बालान्मृतान्हरन्ति निर्हरन्ति तेष्युदकोपस्पर्शनं कुर्युरिति । एवमाचार्यस्य पक्षः ॥

५. भार्या पत्नी । परमगुरव आचार्यमातापितरः । संस्था मरणम् । भार्यायां संस्थितायां परमगुरूणां च संस्थायां सत्यां न केवलमुदकोपस्पर्शनम् । किं तर्हि । अपरेद्युरा तस्मात्कालादभोजनम् ॥

७.–९. प्रकीर्य केशान्पांसूनावपन्ति । एकवाससः । दक्षिणामुखा दक्षिणां दिशं निरीक्षमाणाः । सकृदुन्मज्योदकादुत्तीर्य तीर उपविशन्ति दक्षिणामुखा एव । एवं त्रिरेवमुक्तेन प्रकारेण त्रिरुपमज्योपविशेयुः । ततस्तत्प्रत्ययं तेषां मृतानां भार्यादीनां यथा प्रत्ययो भवति मह्यमुदकं दत्तमिति तथोदकमुत्सिञ्चन्ति । त्रिरित्यनुवृत्तेः । आचारात्पित्र्यस्वाचोभाभ्यां हस्ताभ्यां तिलमिश्रम् । एकोत्तरवृद्धिः । भरद्वाजगोत्राय यज्ञशर्मण एतत्तिलोदकं ददामीति प्रयोगः । उत्सिच्याप्रतीक्षाः पृष्ठतोनिरीक्षमाणा ग्राममेत्य गृहं प्रविश्य । अनेन बहिरिदं कर्मेति गम्यते । यस्त्रियः कर्तव्यमाहुरभ्याज्यस्पर्शनगवालम्भनादीनि । एतत्प्रथमेहनि द्वितीयादिष्वहरहरञ्जलिनैकोत्तरवृद्धिरैकादशाहादिति पितृमेध उक्तं द्रष्टव्यम् ॥

११. एकान्तेपि विधिप्रतिषेधानुसारिणः शुचयस्तान् । मन्त्रवतोधीतवेदान्सर्वकृत्येषु श्रौतेषु गार्ह्येषु स्मार्तेषु सर्वकर्मसु सर्वेषु पित्र्येषु च भोजयेत् । ...... ॥

१२. सप्तम्यर्थे तसिल् । देशः प्रयागादिः । कालः सूर्यग्रहणादिः । शौचं कृच्छ्रादिपरिसमाप्तिः । सम्यक् समीचीनः प्रतिग्रहीता तुल्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रेयानित्यादिः । ................... ॥

१३. ...............यस्माद्वोद्धृत्याग्रं न दीयते न तद्भोक्तव्यम् ॥

१४. यद्यद्भक्ष्यमाणं पश्यतो लालोत्पद्यते तत्क्षारम् । ...... ॥

१५. अवरान्नं कुलित्थादि । तत्संसृष्टान्नस्य होमो न विद्यते ॥

१६. अथ यस्यैवंविधमेव भोज्यमुपस्थितं तस्य कथं होमस्तत्राह । अहविष्यस्येति ॥ औपासनात्पचनाद्वाग्नेरुदीचीनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिन्भस्मनि जुहुयात् ॥ वैश्वदेवमन्त्रैरेषोहविष्यस्य होमः । तदेवं क्रियमाणं

हुतं च भवति । अहवनार्थनिवृत्तेः[1] । अहुतं चाग्नौ भवति भस्ममात्रत्वात् ॥ ......... । अपर आह । यान्यहर्विज्याणि व्यञ्जनान्यहरहर्भोज्यानि तेषामेव संस्कारो न सकृच्च होममन्त्रक इति ॥

२३. उपनयनादर्वाङ्गाप्रयता इत्यपरं दर्शनम् ॥

२४. उपनयनमपि परामृशतस्तच्छब्दस्य निष्ठाशब्दसामानाधिकरण्यात्स्त्रीलिङ्गता । सा निष्ठा तदुपनयनमवसानमनधिकारस्येति ॥

२५. अस्मिन्नर्थे स्मृतिरपि भवति । प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षो हुताद्ब्रह्मचारी......इति गौतमः ( २,१-३ ) ॥

---

## PATALA VII., KANDIKÂ 16.

१. मासिकश्राद्धविधित्सया तस्य प्ररोचनार्थोऽयमर्थवादः प्रस्तूयते ।...... ............... ॥

२. तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । प्रजानां निःश्रेयसार्थम् । निःश्रेयसा चेति पाठे छान्दसो यकारस्य चकारः । अपर आह । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । प्रजानिःश्रेयसं चास्य कर्मणः फलमिति ॥

३. तत्र श्राद्धकर्मणि पितरः पितृपितामहप्रपितामहा देवताः । ब्राह्मणास्तु भुञ्जाना आहवनीयकृत्ये वेदितव्याः । त्रीणि श्राद्धे करणानि होमो ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं चेति । तत्र भोजनस्य प्रधानतरत्वख्यापनार्थोऽयमर्थवादः ॥

४. तदिदं कर्म मासे मासे कर्तव्यम् । वीप्सावचनाद्यावज्जीविकोऽभ्यासः ॥

५. अपरपक्षस्य यान्यहानि तेष्वपराह्णः प्रशस्ततरः ॥

८. .......................तस्यापत्ये प्रजासंताने स्त्रीप्रायं प्रायेण स्त्रियो भवन्ति ।

९. पुत्रा जायन्ते । अचोराः पुत्रा भवन्ति ॥

१०. वृत्ताध्ययनसंपत्तिर्ब्रह्मवर्चसम् ॥

१२. पुमांस एव भवन्ति । बहवश्च भवन्ति । न चानपत्यः प्रमीयते । जीवत्स्वेव पुत्रेषु संनिहितेषु च स्वयं म्रियते न तेषु मृतेषु न देशान्तरं गतेषु नापि स्वयं देशान्तरं गत इति ॥

---

[1] भर्थनिवृत्तेः G. U.[1]; भावार्थे निमित्ते G. U.[2]—

१४ कर्ष कृषि· । राद्धि सिद्धि ॥

१७ व्यवहारो वाणिज्य शास्त्रपरिज्ञान वा ॥

२० त्रयोदशे बहव पुत्रा मित्राणि च भवन्ति । अपत्यानि दर्शनीयानि भवन्ति । किंतु ते पुत्रा युवमारिणो युवान एव म्रियन्ते ॥

२९ धर्मार्जित यद्द्रव्य तीर्थे पात्रे च प्रतिपन्नम् । तेनापि तथा तीव्रतरा पितृणा प्रीतिर्द्राघीयास च कालमिति ॥

२६ उत्तरत्र मासग्रहणादिहापि मासस्यैव ग्रहणम् । ·· ॥

२८ एतेन माहिषेण मासेनान्येषामपि ग्राम्याणामजादीनामारण्याना शशादीना मास मेध्य व्याख्यात पितृणा प्रीतिकरमिति । मेध्यग्रहण प्रतिषिद्धाना माभूदिति ॥

---

## PATALA VII, KANDIKÂ 17

१ खड्गचर्मोपस्तरणेष्वासनेषूपनिष्टेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दत्तेन खड्गमासेनानन्त्य काल पितृणा प्रीतिर्भवति । आनन्त्यमिति पाठे स्वार्थे ष्यञ् ॥

४ सृष्ट उत्साहवान् । सृष्टश्चेद्ब्राह्मणवधेहत्वापीति [गौ° ध° शा° २१, ११] दर्शनात् । वृत्तिसर्गता न येषु क्रम इत्यत्र सर्ग उत्साह । · कीदृशान । ब्रह्मविद आत्मविद । योन्यादिभिरसबन्धान् ·· · · मन्त्रसबन्धा ऋत्विजो याज्याश्च । अन्तेवासिसबन्धा शिष्याचार्याश्च ॥

६ एतेन सोदर्येणान्तेवासिनो बहुवचननिर्देशात्पूर्वत्र निर्दिष्टा योन्यादिसबन्धा सर्व एव व्याख्याता । अन्येषामलाभे सगुणेना भोजयितव्या इति ॥

८ परस्पर भुञ्जतेस्यामिति सभोजनी । अधिकरणे ल्युट । · ॥

९ एतद्व्याचष्टे ॥ इहैवेत्यादि ॥ सभुञ्जती परस्परभोजनस्य निमित्तभूता दक्षिणा श्राद्धदानक्रिया गृहाद्गृह गत्वेहैवेह लोके नश्यतीत्यर्थ ॥

१०. · यो वयोवृद्ध स तावद्ग्राह्य । तत्रापि यो द्रव्येण कृश ईप्सन्नीप्समानश्च भवति स ग्राह्य । यद्वा वयोवृद्धो द्रव्यकृशोपि द्रव्यकृशोप्यवृद्धोपीति द्वयोस्तु समवाये यथारुचिरिति ॥

११. श्राद्धदिनात्पूर्वेद्युरेव ब्राह्मणेभ्यो निवेदितव्यम् । श्व श्राद्ध भविता । तत्राहवनीयार्थे भवाद्भि प्रसाद कर्तव्य इति ॥

१२. ......... अद्य श्राद्धमिति ॥

१३. तृतीयमामन्त्रणमाह्वानं भोजनकाले सिद्धमागम्यतामिति तत्र तृतीयं भवति ॥

१४. न केवलमेव निवेदनमेव त्रिर्भवति। किं तर्हि। यच्च यावच्च श्राद्धे क्रियते तत्सर्वत्र त्रिरावर्त्यमित्येके मन्यन्ते। अत्र पक्षे होमभोजनपिण्डानामप्यावृत्तिस्तस्मिन्नेवापराह्णे ॥

१६. सर्वेषु श्राद्धेषु त्रिष्वपि वृत्तेषु समासेषु सर्वतस्त्रयाणां श्राद्धानां च ओदनशेषस्ततः समवदाय शेषस्य[1] ग्रासावरार्ध्यं प्राश्नीयात्। यथोक्तं गृह्ये [ ८, ९ ]। उत्तरेण यजुषा शेषस्य ग्रासवरार्ध्यं प्राश्नीयादिति। तत्र प्रयोगः। पूर्वेद्युर्यथा निवेदनं तद्वदपरेद्युःग्रासभोजनकाल आमन्त्रणम्। ततो होमादिपिण्डदानान्तमेकैकमपवर्ज्य। ततः सर्वतः समवदाय प्राणे निविष्टोमृतमिति मन्त्रेण [ तैत्ति० आर० १०, ३४,१ ] प्राशनमिति ॥

१७. प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा।
विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती ॥

इति वैयाकरणाः। तस्याः शरवत्या उदक्तीरवासिन उदीच्यास्तेषां वृत्तिराचारः। आसनेषूपविष्टानां ब्राह्मणानां हस्तेषूदपात्रानयनम्। उदपात्रादर्घ्यपात्रादप आदायार्घ्यदानमिति। पितरिदं तेऽर्घ्यं पितामहेदं तेऽर्घ्यं प्रपितामहेदं तेऽर्घ्यमिति मन्त्रा आश्वलायनके [ गृ० सू०. ४,७,१० ]। यद्यप्युदीच्यवृत्तिरित्युक्तं तथापि प्रकरणपाठसामर्थ्यात्सर्वेषामेव भवति ॥

१९. अथ ब्राह्मणाः काममित्यादीत्यतिसृजेयुरनुजानीयुः। तैश्चातिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्च। उद्धरणं नाम ब्राह्मणार्थे पक्वादन्नादन्यस्मिन्पात्रे [2]पृथक्करणम् ॥

२०. श्वभिरिति बहुवचनाद्ग्रामसूकरादीनां तादृशानां ग्रहणम्। अपपात्राः पतितादयः प्रतिलोमादयश्च ......... ॥

२१. श्वित्रः श्वेतकुष्ठी। शिपिविष्टः खलतिः। विवृतशेफ इत्यन्ये। परतल्पगामी यः परतल्पं गत्वा कृतप्रायश्चित्तस्तस्य ग्रहणम्। आयुधीयपुत्रः क्षत्रियवृत्तिमाश्रितो य आयुधेन जीवति ब्राह्मणस्तस्य पुत्रः। शूद्राद्ब्राह्मण्यामुत्पन्नश्चाण्डालः। न तस्य प्रसङ्गः। ब्राह्मणान्मन्त्रविद इत्युक्त-

[1] Omitted in G. U.[1,2].—[2] प्रथुग्र G. U.[1].—

त्वात् । तस्मादेवं व्याख्येयम् । क्रमविवाहे शूद्रायामुत्पाद्य पश्चाद्ब्राह्मण्या-मुत्पादयति । तस्य पुत्रः शूद्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामिति । स हि पिता शूद्रः संपन्नः । श्रूयते हि । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनरिति...... ॥

२२. मधु वाता ऋतायत इति त्र्यृचस्त्रिमधुः । तत्र हि प्रत्यृचं त्रयो मधुशब्दाः । इह तु तदध्यायी पुरुषस्त्रिमधुः । त्रिसुपर्णश्चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशेत्यादिकस्त्र्यृचः । अन्ये तु तैत्तिरीयके [ आर० १०,४८-५० ] । ब्रह्ममेतु मामित्यादयस्त्रयोऽनुवाका इत्याहुः । तत्र हि य इदं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यादिति श्रूयते । पूर्ववत्पुरुषे वृत्तिः । नाचिकेतोऽग्निर्वह्वीषु शाखास्वभिधीयते । तैत्तिरीयके कठवल्लिषु शतपथ इति च तं यो वेद मन्त्रब्राह्मणेन सह स त्रिणाचिकेतः । नाचिकेतानुवाकांस्त्रीनित्येके । विराजोऽनुवाकाध्यायीत्यन्ये । प्राणापानेत्यादि । अश्वमेधः पुरुषमेधः सर्वमेधः पितृमेध इति चत्वारो मेधास्तदध्यायी चतुर्मेधः । चतुर्णां यज्ञानामाहर्तेत्यन्ये ।...............ज्येष्ठसामतन्त्रवकाराणां प्रसिद्धम् । उदु त्यं चित्रमित्येतयोर्गीतम् । तद्गायतीति ज्येष्ठसामगः । ज्येष्ठसामिक इति पाठे व्रीह्यादित्वात् ठन् ।...। अनूचानपुत्रस्त्रैविद्यपुत्रः श्रोत्रियपुत्र इत्यपि पठन्ति । तदादरार्थं द्रष्टव्यम् । ......... .....वेदाध्यायीत्यस्याप्यन्त इति पशब्दं पठन्ति सोपपाठः[1] । एतेन पञ्चाग्नी अविभक्तिकपाठो व्याख्यातः ॥

२३. श्राद्धकर्मण्यारब्धे कारणाद्विलम्बे मध्ये यद्यादित्योऽस्तमियात्तदा श्राद्धशेषं नक्तं न कुर्वीतापरेद्युर्दिवैव कुर्वीतेति ॥

२४. पूर्वेद्युर्निवेदनप्रभृत्या पिण्डनिधानान्मध्ये कर्तुर्भोजनप्रतिषेधः ॥

२५. अनन्तरमन्यत्र राहुदर्शनादिति पठन्ति । न च नक्तमित्यस्यापवादः । राहुदर्शने नक्तमपि कुर्वीतेति । उदीच्यास्त्वेतत्स्थाने न पठन्ति तथा च पूर्वेण व्याख्यातम् । प्रत्युत न च नक्तमित्येतत्सोमग्रहणविषयमिति व्याख्यातम् । पठ्यमानं तु न च नक्तमित्यस्यानन्तरं पठितुं युक्तम् ॥

## PAṬALA VIII, KAṆḌIKÂ 18.

१. विलयनं नवनीतम् । अल्पं यस्य दध्नो हस्तादिना मथनमात्रं न जलेन मिश्रणं तन्मथितम् ।...............मांसमप्रतिषिद्धमपि ।.. ॥

---

[1] वेदाध्यायीत्यस्यानन्तरमिति शब्दं पठन्ति । G. U, ...—

२. कृष्णधान्यं कृष्णमाषादि कृष्णकुलित्थादि न कृष्णव्रीह्यादयः। ............ ॥

३. अहविष्यं कोद्रवादि ............... ॥

४. ............अच्छायोपग इति छायामनुपगच्छन्। स्थानासनिकः स्थानासनवान्दिवा स्थानं रात्रावासनं न कदाचिच्छयनम्। एतद्विलयनाद्यारभ्यानन्तरोक्तं व्रतं संवत्सरं चरेत्। एतद्व्रतमष्टाचत्वारिंशद्वर्षपराध्येन ब्रह्मचारिव्रतेन संमितं सदृशम्। यावत्तस्य फलं तावदस्यापीत्याचक्षते धर्मज्ञाः। न केवलं स्मृत्यादिकमेव प्रयोजनमिति। अपर आह। विलयनं मथितमित्यादिकं व्रतान्तरं स्मृत्यादिकमस्य। अधीनाभीत्यादिकं तु संमितं व्रतमिति च। तच्च ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य च भवति। तथा च बौधायनः। अष्टाचत्वारिंशत्संमितमित्याचक्षते। तस्य संक्षेपः संवत्सरः। तत्संवत्सरव्रतमनुव्याख्यास्यामः। स यदि ब्रह्मचारी स्यान्नियमेन प्रतिपद्येत। अथ यद्यब्रह्मचारी स्यात्केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वा तीर्थं गत्वा स्नात्वेत्यादि ॥

६. ............अन्नं संस्कुर्वन्ति। शुचय इति वचनमाधिक्यार्थमार्याः प्रयता इति पूर्वमेव [ २,३,१ ] प्रायत्यस्य विहितत्वात् ॥

१३. तेषां संवत्सरस्याह्नामुत्तमहः समाप्तिदिनम्। तस्मिन्नह्नि लोहेन लोहितवर्णेनाजेन श्राद्धं कार्यम्। दृश्यते चास्मिन्नर्थे लोहशब्दः। लोहस्तूपरो भवत्यप्यत्र तूपरः कृष्णसारङ्गो लोहितसारङ्गो वेति। चमकेषु [ वाज० संहि० १८,१३ ] च भवति। श्यामं च मे लोहं च म इति ॥

१४. मानं धिष्ण्यं वेदिका। दृश्यते हि मिनोतेरस्मिन्नर्थे प्रयोगः। अग्रेणाग्नीध्रं चतुरस्रं विमिन्वन्ति पुरस्तदुन्नतं पश्चान्निनतामिति। तस्यैव चायगुपसर्गरहितस्य प्रयोगः। तन्मानं कारयेत्कर्मकरैः। मलिच्छन्नं च तद्भवति तिरस्करिण्यादिना। इदमपि ग्रामाद्बहिरेव ॥

१७. अत ऊर्ध्वं मासिश्राद्धं क्रियतां वा माकारि। अकरणेपि न प्रत्यवाय इति ॥

---

## PAṬALA VIII., KAṆḌIKÂ 19.

१. ......गौराणां सर्षपाणां संबन्धीनि चूर्णानि कर्मकरैः कारयेत्। कारयित्वा तैश्चूर्णैः पाणिपादौ मुखं कर्णौ च प्रक्षालयेत्। प्रक्षाल्य चूर्णशेषं प्राश्री-

यात् । प्रास्येति पाठे प्रास्येदिकिरेत् । एतत्तावच्छ्रतितिष्यं विशेषकृत्यं परं तु प्रत्यहं कर्तव्यम् । प्राश्य च यदसौ वातो नातिवात्यधो नातीत्य वाति तदासनस्तादृगासनो भुञ्जीतेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तत्र बस्तस्याजिनमासनं स्यादिति प्रथमः कल्पः । वाग्यतो दक्षिणां दिशमभिमुखो भुञ्जीत ॥

२. ..................तस्मान्मातृवता नैतद्व्रतं कार्यम् ॥

३. चमु भक्षणे । यत्र चम्यते स चमसो भोजनपात्रम् । स औदुम्बरस्ताम्रमयः । सुवर्णेन मध्येलंकृतः । प्रशास्तः प्रशस्तो भोजने ॥

४. न चान्येन कर्तुः पित्रापि तत्र पात्रे भोक्तव्यम् । अभिधा त्वर्थानुवादिनी । भोक्तव्य इति पुल्लिङ्गपाठेप्येष एवार्थः ॥

६. ..............संनयन्पिण्डीकुर्वन् ॥

७. भोजनपात्रं सव्येन पाणिना न विमुञ्चेत् ॥

८. विमुञ्चेद्वा । किमर्थमिदम् । यावता प्रकारान्तरं न संभवति । सत्यम् । प्रक्रमात्तु नियम्यत इति न्यायेन य एव प्रकारः प्रथमे भोजने स एवान्तादनुष्ठातव्य इति तदर्थमिदम् ॥

११. पाणिरत्र दक्षिणः ॥

१५. तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेदित्यादौ [ २,२०,३ ] ब्राह्मणो भूत्वा न भुञ्जीत । अनुदेश्यानि च पितृभ्यो देवताभ्यश्च संकल्पितानि न भुञ्जीत ॥

१६. उत्तराच्छादनमुपरिवासस्तेन यज्ञोपवीतं कृत्वा भुञ्जीत । नास्य भोजने अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थे [२,४,२२] इत्ययं कल्पो भवतीत्येके । समुच्चय इत्यन्ये ॥

१९. ............इतिशब्दाद्यान्यदेवं युक्तम् ।

२०. मघासु च पूर्वपक्षेपि श्राद्धविधानेन सर्पिर्मिश्रमन्नं ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥

## PATALA VIII., KANDIKÂ 20.

१. येनोपायेनोपयोजयितुं शक्नुयादभ्यङ्ग उद्वर्तने भक्ष्ये भोज्ये चेति तेनोपायेन मासिश्राद्धे तिलानां द्रोणं द्रोणमुपयोजयेत् । तत्रैकैकस्य ब्राह्मणस्य द्रोणं द्रोणमुपयोजयितुमशक्यत्वात्समुदितानुपयोजयेत् । द्रोणं द्रोणमिति वीप्सावचनं प्रतिमासिश्राद्धमुपयोजनार्थमिति केचित् । अन्य

एवंभूताः प्रबला यत्नेनान्विष्य भोजयितव्या इति ॥

५. द्वितीये तिष्ये मासे द्वौ भोजयेदन्यत्समानमेवा तृतीयात् ॥

७. ......ब्राह्मणभोजनं चाभ्युचयेन भवति । चतुर्थप्रभृति चत्वारः पञ्चमप्रभृति पञ्चेत्यादि ॥

१०. आच्छतेजांसि तक्रवाजिनादीनि नोपभुञ्जीत ॥

१६. पर्वसंधीनां स्फोटनानि च वर्जयेदकारणात् । कारणं श्रमवातादि । वादनस्फोटनानीति समासपाठ एष एवार्थः ॥

१८. एकश्चशब्दोनर्थकः । केचिन्नैव पठन्ति । धर्माविरुद्धा ये द्रव्यपरिग्रहास्तेषु योक्तोत्पादयिता स्यात् ॥

१९. तीर्थं गुणवत्पात्रं यज्ञो वा ।.........॥

२०. यन्ता नियन्ताप्रदाता । अतीर्थे यन्ता वा स्याद्यतः पुरुषादप्रदानेपि भयं न स्यात् । भयसंभवे तु पिशुनादिभ्यो देयम् ॥

२१. अर्थप्रदानप्रियवचनानुसारादिभिर्मनुष्याणां संग्रहणशीलः स्यात् ॥

---

## PAṬALA IX., KAṆḌIKÂ 21.

१. .........इतिशब्दः परिसमाप्त्यर्थः । एतावन्त एवाश्रमा इति चतुर्णामेवोपदेशेपि चत्वार इति वचनम् । ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति [गौ॰ ध॰ शा॰ ३,३६] स्मृत्यन्तरोक्तं मा ग्राहीति ॥

२. .........। क्षेममभयप्रदम् ।......... ॥

४. अनूत्सर्गश्छान्दसो दीर्घः । विद्याया अनुत्सर्गोपि सर्वेषामाश्रमाणाम् । तस्मादाचार्यकुले वासः समानः ॥

५. प्रत्याश्रमं यानि कर्माणि विहितानि तानि बुद्ध्वा ।......... ॥

७. अथानन्तरं परिव्राजो धर्मा उच्यन्ते ।......... ॥

८. अत एव ब्रह्मचर्याश्रमादेव ब्रह्मचर्यवानविप्लुतब्रह्मचर्यः प्रव्रजति प्रव्रज्यां कुर्यात् । यदि तत्रैव पक्वकषायो भवति । श्रूयते च । ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वेति यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति च । अत एवेति वचनाद्गृहस्थाश्रमप्रविष्टस्य तत्परित्यागेनाश्रमान्तरप्राप्तिराचार्यस्यानभिमतेव लक्ष्यते । तत्रायमभिप्रायः । दारपरिग्रहे सति यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रुत्या विरुध्यते । स कथं परिव्रजेदिति । तस्मात्सत्यपि वैराग्ये

काम्यकर्मपरित्यागेन नित्यानि नैमित्तिकानि च कुर्वन्प्रतिषिद्धानि च वर्जयन्गृहस्थ एव मुच्यत इति । तथाह याज्ञवल्क्यः । न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः । श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यत इति ॥ अथ योऽनाहिताग्निस्तस्य विरक्तस्य मुन्याश्रमप्रवेशे को विरोधः । ऋणश्रुतिविरोधः । जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाञ्जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति । मनुरपि [६,३५] । ऋणानीत्यादि । मोक्षो मोक्षाश्रमः । नन्वेवं ब्रह्मचर्यादपि प्रव्रज्या नोपपद्यते । अथ तत्र यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति श्रुत्या युक्तं प्रव्रजितुम् । तदा विरक्तस्य गृहस्थस्यापि युक्तं भविष्यति । स्मर्यते च । प्राजापत्यामित्यादि [ मनु० ६,३८ ] तथा यो गृहस्थो वृद्धो मृतभार्यः पुनर्दारक्रियायामसमर्थस्तस्यापि युज्यते प्रव्रज्या । तस्माद्यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदित्येष एक एवांशः प्रव्रज्यायाः । सर्वमन्यदविरक्तस्येति युक्तम् । एवकारस्तु सूत्रे श्रुत्यनुरोधेनोक्तः । यथा गृहाद्वा वनाद्वेति ब्रुवाणैव श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्याह तथेति॥

१०. ................शर्म सुखं वैषयिकं तदस्य नास्तीत्यशर्मा ।...... .........इहार्थाः कृष्यादयः परलोकार्था जपहोमादयो यस्य न सन्ति सोऽनिहोऽनमुत्र इत्युक्तः । एवंभूतश्चरेत् । नैकस्मिन्ग्रामे द्व्यहमपि वसेत् । अत्र गौतमः [ ३,२१ ] न द्वितीयामपर्तु रात्रिं ग्रामे वसेत् ॥

११. यत्परैर्मुक्तं परित्यक्तमयोग्यतया ।............॥

१२. सर्वैरेव वासोभिः परिमोक्षमेक उपदिशन्ति । न किंचिदपि वासो बिभृयात् । नग्न एव चरेदिति । अपर आह । सर्वतो विधितो निषेधतश्चास्य परिमोक्षमेके ब्रुवत इति न किंचिदस्य कृत्यं न किंचिदस्य वर्ज्यमिति ॥

१३. .........आत्मानमध्यात्मपटलोक्तमन्विच्छेदुपासीतेति ।...... ॥

१४. आत्मनि बुद्धेवगते सति तदेव ज्ञानं सर्वमशुभं प्रक्षाल्य क्षेमं प्रापयति । स्मर्यते च । यथैधांसीत्यादि [ भगवद्गीता ४.३७ ] । तदिदं निराकरोति ॥

१५. यान्येव यतेरवश्यं कर्तव्याकर्तव्यप्रतिपादनपराणि शास्त्राणि

तैरेतद्विमतिपिद्धम् । तत्र मनुः [ ६,८ ] । क्रुध्यन्तमित्यादि । अतो यतिमेव प्रकृत्य यानि कर्माणि विहितानि तानि कर्तव्यानि । यानि च निषिद्धानि तानि वर्जनीयानीति । युद्धे क्षेमप्रापणमित्येतत्पक्षविरुद्धमाह ॥

१६. आत्मबोधमात्रेण चेत्क्षेमं प्राप्येत तदेहैव शरीरे दुःखं नोपलभेत ज्ञानी । न चैतदस्ति । न हि ज्ञानिनां मूर्धाभिषिक्तंमन्यमानोपि क्षुधा दुःखमेव तावत्क्षणमात्रमपि सोढुं प्रभवति । कथं तर्हि तत्त्वज्ञानमात्रेण दुःखं नानुभूयत इत्यस्ति शास्त्रम् । अशरीरं वा वसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः । तरति शोकमात्मविदिति श्रुतिभिरिहैव विशोकत्वं ज्ञातं तद्विरुध्यते । तत्राह ॥[1]

१७. तत्त्वज्ञाने ज्ञातेपि दुःखक्षयाभावाद्दुःखक्षयो येन साधनेन भवति तदन्यत्परं ज्ञानोत्पत्तेरनुष्ठेयमस्तीति व्याख्यातम् । परलोकभवं दुःखमेतेनैव व्याख्यातम् । न स्वैरचारिणां निवर्तत इति । तस्मात्स्वकर्मभिरपरिपक्वकषायः श्रवणमनननिदिध्यासनैः साक्षात्कृतात्मस्वरूपः प्रतिपिद्धेषु कटाक्षमप्यनिक्षिपन्नष्टाङ्गयोगनिरतो मुच्यत इति । अत्र बौधायनः [ २,१८,१ ] एकदण्डी त्रिदण्डी वेति । गौतमोपि [ ३,२२ ] मुण्डः शिखी वेति ॥

१९. प्रकर्षेण व्रजत्यपुनःप्रवेशाय वनं प्रतिष्ठत इति । तथा च गौतमः [ ३,३३ ] ग्रामं च न प्रविशेदिति । गतमन्यदुत्तरं च ॥

२१. कः पुनरेकोग्निः । न तावदौपासनोब्रह्मचारित्वात् । तस्माल्लौकिकेग्नौ यथापूर्वं सायं प्रातः समिधमादध्यादित्येषोर्थो विवक्षितः । अपर आह । श्रामणकेनाग्निमाधायेति गौतमः । श्रामणकं नाम वैखानसं सूत्रं तदुक्तेन प्रकारेणैकोग्निराधेयस्तस्मिन्सायं प्रातरग्निकार्यमिति । तथा च बौधायनः [ २,११,१४–१९ ] वानप्रस्थो वैखानसशास्त्रसमुदाचारेणेत्यादि । अन्यद्गतम् ।

## PATALA IX., KANDIKÂ 22.

३. मूलादिभिः स्वयंगृहीतैः कंचित्कालं वर्तयित्वान्ततोन्ते प्रवृत्तानि स्वयमेव पतितान्यभिनिश्रयेदिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तान्यभिनिश्रित्य वैवर्तयेदिति ॥

[1] G. U. omits all from कथं तर्हि to तत्राह.— [2] G. U. omits all from तत्त्वज्ञाने to व्याख्यातम् ।

४............तत आकाशमित्यभिनिश्रयेन्न किंचिद्रक्षयेदिति......॥

५. संयुज्यते संश्रीयत इति संयोगः । वेषां मूलादीनां मध्य उत्तरमुत्तरं समाश्रियमाणं फलतो विशिष्टमिति द्रष्टव्यम् ॥

६. अथेति पक्षान्तरोपन्यासे । पूर्वं ब्रह्मचर्यादेव वनप्रवेश उक्त एके त्वाचार्यास्तस्यैव वानप्रस्थस्यानुपूर्व्या कर्मण्युपदिशन्ति ॥

९. ......................अस्मिन्पक्षे प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं परिव्राज इत्युक्तेन प्रकारेण [मनुः ६.३८] श्रौताग्नीनामात्मनि समारोप्य श्रामणकेनाग्निमाधायैकाग्निर्भवेत् ॥

१०.......इदं सकुटुम्बस्यैकाकिनश्च समानम् । एकाकिन एवेत्यन्ये ॥

११. यदा शिलोञ्छवृत्तिर्जाताततः ऊर्ध्वं न किंचिदपि प्रतिगृह्णीयात् ॥

१४. सर्ववर्णाश्रमसाधारणमेतत् । तथा चोत्तरत्र तस्य ग्रहणम् ॥

१५. काजमपि वास्यादिवदुपकरणविशेषो दारुमयः ॥

१६.......इतराणि भार्यायै दत्त्वारण्यमवतिष्ठेताश्रयेदिति ॥

१७. ......प्रतीक्षातिथिपूजा । .......... ॥

१८. येषु दर्शपूर्णमासादिषु पुरोडाशा विहिता गृहस्थस्य तेष्वस्य तत्स्थाने चरवः कार्याः ॥

१९. सर्वं कर्मकाण्डं साङ्गप्रधानमुपांशु भवति । पारायणब्रह्मयज्ञाध्ययनेन सह । तदप्युपांशु कर्तव्यमिति ॥

२०. उपांशुवचनादेव सिद्धे पुनर्वचनमाभिमुख्यप्रतिषेधार्थम् । तेनारण्यस्था यथा नाभिमुख्येन शृणुयुस्तावदुपांश्विति ॥

---

PAṬALA IX., KAṆḌIKÂ 23.

१. इदमेकाकिनो वानप्रस्थस्य । भूयांसं नियममिच्छन्न स्वयं संचिनुयात् ।......... ॥

३. निरूपिता आश्रमाः । अथेदानीं तेषामेव पक्षप्रतिपक्षरूपेण प्राधान्यमप्राधान्यं च निरूप्यते ॥

४. अष्टाशीतिसहस्राणि गृहस्था ऋषयः प्रजामीषिरे प्रजानिष्पत्तिमभ्यनन्दन् । ते अर्यम्णो यो दक्षिणेन पन्था दक्षिणायनमार्गस्तं प्राप्य छान्दोग्योक्तेन धूमादिमार्गेण गत्वा पुनरपीह संभूय श्मशानानि भेजिरे मरणं

प्रवेदिरे । जायस्व म्रियस्वेत्यादिजीवभावमापेदिर इति गृहस्थानां निन्दा ॥

९. ये तु प्रजापतिं नाभ्यनन्दंस्त उत्तरायणार्चिरादिमार्गेण गत्वामृतत्वम् । विभक्तिव्यत्ययः । अमृतत्वाय हि कल्पते । वचनव्यत्ययः । कल्पन्ते समर्थाः संपद्यन्ते ॥

७. अथाप्यपि च तेषामूर्ध्वरेतसां संकल्पादेव सिद्धयो भवन्ति ॥

९. श्रुतितो श्रुतेर्यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदित्यादिश्रुत्यनुभवत्वात् ।........ ॥

११. श्मशानानि भेजिर इति निन्दां परिहरति ॥ यस्त्वित्यादि ॥ यत्तु गृहस्थानां श्मशानं श्रूयते स एष नानाकर्मणामग्निहोत्रादीनामन्ते पुरुषसंस्कारः पितृमेधाख्यो विधीयते न पिशाचो भूत्वा श्मशानमेव सेवत इति[1] ॥

१२. कुतस्तदित्याह[2] ॥ तत इत्यादि ॥ ततः परं श्मशानकर्मणोनन्तरमनन्त्यमपरिमितं स्वर्ग्यशब्दवाच्यं फलं श्रूयते । स एष यज्ञायुधीयजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकमेतीति । अनन्त्यं स्वर्ग्यमिति तु पाठश्छान्दसोपपाठो वा॥

---

PAṬALA IX, KAṆḌIKÂ 24.

२. अथापि च स एवायं पृथग्विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते स एव द्विधाभूत इति लक्ष्यते । दृश्यते हि सारूप्यं द्वयोः । देहमात्रं तु भिन्नमिति । देहत्वमिति स्वार्थिकस्त्वप्रत्ययः ॥

३. यदि पुत्ररूपेणावस्थानं किमेतावतेत्याह ॥ त इत्यादि ॥ ते पुत्राः शिष्टेषु चोदितेषु कर्मसु वर्तमाना अवस्थिताः पूर्वेषां पितृपितामहप्रपितामहादीनां सांपरायेण परलोकेन संबद्धानां कीर्तिं वर्धयन्ति । अस्यायं पुत्र एवंकर्मास्यायं पौत्र इति । स्वर्गं च वर्धयन्ति । कीर्तिमतां हि स्वर्गवासः श्रूयते[3] ॥

६. प्रलयानन्तरं सर्गः[4] । तत्र संसारस्य बीजार्थाः प्रजापतयो भविष्यन्तीति भविष्यत्पुराणे श्रूयते ॥

---

[1] G. U. om. the whole com. on Sûtra [11]. [2] Om. in G. U. [1]— [3] कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति G. U.,[1] and omits the rest. [4] स्वर्गः G. U.,[1] just as the Dev. MSS.

८. .........अनुप्रदानमन्तर्वेदि बहिर्वेदि च प्रदानम् । .........अन्यत्तु ऊर्ध्वरेतसामाश्रमादिकं प्रशंसन्पुरुषो रजः पांसुर्भूत्वा ध्वंसते नश्यति इतिशब्दो वचनसमाप्त्यर्थः ।..............॥

९. तत्र प्रजासंताने ये पापस्य कर्तारस्त एव ध्वंसन्ति ध्वंसन्ते । न परान्पित्रादीन्हिंसन्ति । यदेव पर्णं वनस्पतेः कीटादिभिर्दूषितं तदेव पतति न च वनस्पतिं शाखां वा पातयति तद्वत् ॥

१०. अस्येति सामान्यापेक्षमेकवचनम् । अस्य पित्रादेः पूर्वपुरुषस्यास्मिँल्लोके पुत्रकृतैः कर्मभिः संबन्धो न विद्यते । दृष्टान्तोयम् । यथा पुत्रकृतेषु कर्मसु पित्रादेः कर्तृत्वं नास्ति तथा च परस्मिँल्लोके कर्मफलैरपि संबन्धो नास्तीत्यर्थः[1] ॥

११. यदुक्तं ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति न परान्हिंसन्तीति तदर्थरूपमेनेन वक्ष्यमाणेन हेतुना वेदितव्यं निश्चेतव्यम् ॥

१२. प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्यर्षीणां च मरीच्यादीनामयं सर्गो देवतादिस्तिर्यगन्तः । ते चाध्वस्ता एव स्वेस्वे पदे वर्तन्ते । यदि पुत्राः पापकृतः स्वयं ध्वंसमानाः परानपि ध्वंसयेयुस्तदेतन्नोपपद्येत ॥

१३. पुण्यकृतः सुखेनाद्यापि वर्तन्त इति तत्रोदाहरणमाह ॥ तत्रेत्यादि ॥ तत्र स्वर्गे ये पुण्यकृतो वसिष्ठादयस्तेषां प्रकृतयः शरीराणि परा उत्कृष्टा ज्वलन्त्यो दीप्यमाना उपलभ्यन्ते यथा सप्तर्षिमण्डलम् । श्रूयते च । सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणीति । इदमपि प्रमाणं न पुत्राणां ध्वंसे पूर्वेषां ध्वंस इति ॥

१४. कर्मात्ययेन पूर्वार्जितानां कर्मणामेकदेशेनाभुक्तशेषेण तपसा तीव्रेण वा कश्चिदूर्ध्वरेताः सह शरीरेणान्तवन्तं लोकं जयति स्वर्गलोकं वा जयतीति यत्तत्स्यात्संभवेदिति । यच्च संकल्पादेव सिद्धिः स्यादिति तदपि स्यात् । न तु तदाश्रमाणां ज्यैष्ठ्यकारणमिति । तदेवमैकाश्रम्यं त्वाचार्या इत्ययमेव पक्षः स्थापितः । अन्य एवं मन्यन्ते । सर्व आश्रमा दूषिता भूषिताश्च । ततस्तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छतीत्येतदेव स्थितमिति ॥

---

[1] G. U.[1] om. पुत्रकृतैः-परस्मिँल्लोके.—[2] G. U;[1] omits जयति स्वर्गलोकं वा.—

PATALA X., KANDIKÂ 25.

३. सर्वेषामेव प्राकाराणां मध्ये या पुरस्तस्यामन्तरस्यां पुरि वेश्म मापयेदात्मनः ॥

४. तस्य वेश्मनः पुरस्तादावसथः कारयितव्यः । आ समन्तादेत्य वसन्त्यस्मिन्नित्यावसथ आस्थानमण्डपः । तस्यामन्त्रणमिति संज्ञा ॥

५. दक्षिणेनेत्येनबन्तम् । पुरमिति एनपा द्वितीयेति [पा०.२.३.३१] द्वितीयान्तम् । पुरस्य दक्षिणतो दूरे[1] सभा कारयितव्या । बहिर्वृत्तं यच्चाभ्यन्तरं तदुभयमपि संदृश्येतेत्येवमर्थमपि सैषा द्यूतसभा । तस्यां द्यूतार्थिनः प्रविशन्तीति तदायस्थानं राज्ञः ॥

६. ............लौकिका अग्नयोजलाः स्युरविच्छेदेन धार्याः ॥

७. तेषु चाग्निषु नित्यमग्निपूजा कार्या यथा गृहमेध औपासने सायंप्रातरित्यर्थः । मन्त्रावपि तावेव । द्रव्यमपि तदेव ॥

८. आवसथाख्ये स्थानेतिथीन्वासयेत् । ते विशेष्यन्ते । श्रोत्रियावराध्यानिति । अवरपर्यायोवराध्यशब्दः । यदि सर्वान्वासयितुं न शक्नोति श्रोत्रियानपि तावद्वासयेदिति ॥

१०. गुरवः पित्रादयः । अमात्या मन्त्रिणः । तान्नातिजीवेत् । भक्ष्यभोजनाच्छादनादिषु नातिशयीत ॥

११. अस्य राज्ञो विषये राष्ट्रे क्षुधाहाराभावेन बुभुक्षया रोगेण व्याधिना हिमेन नीहारेण । वर्षादीनामुपलक्षणमेतत् । आतप आदित्यरश्मितापः । एतैः प्रकारैः । अभावाद्बुद्धिपूर्वं वा कश्चिदपि ब्राह्मणो नावसीदेदवसन्नो न स्यात् । राज्ञो ह्ययमपराधो यदाहाराभावेन कश्चिदवसन्नः स्यात् । बुद्धिपूर्वं चेत्यत्रोदाहरणम् । यदा कश्चिदृणं करं वा दाप्यो भवति तदा नासौ हिमातपयोरुपनिवेशितव्यो भोजनाद्वा निरोद्धव्यः । तथा कुर्वाणं राजा दण्डयेदिति ॥

१२. पूर्वोक्तायाः सभाया मध्येधिदेवनम् । यस्योपरि कितवा अक्षैर्दीव्यन्ति तत्स्थानमधिदेवनं तत्काष्ठादिनोद्धन्ति । उद्धत्यावोक्षति । अवोक्ष्य तत्राक्षान्युग्मसंख्यान्वैभीतकान्विभीतकवृक्षस्य विकारभूतान्यथार्थान्यावद्भिर्यूतं निर्वर्तेत तावतो निवपेत् । कः । यस्तत्र राज्ञा नियुक्तः सभिको नाम ॥

[1] दूरे सभा कारयितव्या om. G. U.—

१३. आर्या द्विजातयः शुचयोर्थशुद्धाः सत्यशीलाः सत्यवादिन एवंभूता पुरुषास्तत्र दीवितारो देवितारः स्युः । त एव दिव्येयुरित्यर्थः । ते च तत्र देवित्वा यथापरिभाषितं पणं सभिकाय दत्त्वा गच्छेयुः । स च राज्ञे तमायमहरहः प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा दद्यात् । स एव स्थानान्तरे दीव्यतो दण्डयेत्सभास्थाने च कलहकारान् । तत्र याज्ञवल्क्यः [२,१९९-२००] ग्लह इत्यादि ॥

१४. ...............उत्सवादिष्वन्यत्रापि भवतीत्याचारः ॥

## PAṬALA X., KAṆḌIKÂ 26.

२. ............संग्रामे यज्ञस्तस्यात्मा यूपस्थानीयः । आत्मेति शरीरमाह । अन्तरात्मा तु पशुस्थानीयः । प्रत्यानीय दत्तं द्रव्यं दक्षिणा । सूत्रे तु तं यज्ञ इत्याहुरिति गौणो वादः ॥

९. तत्र गौतमः । [१०,२६] विंशतिभागः शुल्कः पण्य इति । यद्वणिग्भिर्विक्रीयते हिङ्ग्वादि तस्य विंशतितमं भागं राजा गृह्णीयात् । तस्य शुल्क इति संज्ञा । एष धर्म्यः शुल्कः । तमधिकृतैरवहारयेत् । ग्राहयेदिति । मूलादिषु विशेषस्तेनैवोक्तः [ गौ॰ ध॰ शा॰ १०,२७ ] मूलेत्यादि ॥

११. अकराः । वर्णग्रहणात्प्रतिलोमादिस्त्रियो दाप्याः ॥

१२. व्यञ्जनानि श्मश्र्वादीनि यावत्तानि नोत्पद्यन्ते तावदकराः ॥

१४. तपस्विनोपि धर्मपरा एवाकरा नान्ये[1] । धर्मपरा इति किम् । य आभिचारिकमन्त्रसिद्धये तपस्तप्यन्ति तेप्यकरा मा भूवन्निति ॥

१५. यस्त्रैवर्णिकानां पादावनेजनवृत्तिः स शूद्रोप्यकरः ॥

१६. अन्धादयश्चाकरा यावदान्ध्यादि ॥

१७. ये च परिव्राजकादयो द्रव्यपरिग्रहैश्वर्यार्था निष्प्रयोजनाः शास्त्रतो येषां द्रव्यपरिग्रहः प्रतिषिद्धस्तेप्यकराः । तथा च वसिष्ठः [१९,२३] । अकर इत्यादि ॥

१८. यत्र परदारा आसते कुमारी वा पतिंवरा तत्र युवालंकृतोबुद्धिपूर्वमज्ञानादनुप्रविशन्वाचा बाध्यः । अत्रेयमास्ते मात्र प्रविक्ष इति ॥

१९. ......द्रव्यानुरूपमपराधानुरूपं च । दुष्टभावग्रहणमाचार्यादिप्रेपितस्य प्रवेशो दण्डो मा भूदिति ॥

1 G. U.[1] omits this sentence.

२३. अथ संनिपातात्प्रभृति ते परदारकुमार्यौ राज्ञा भृत्ये ग्रासाच्छादनदानेन भर्तव्ये ॥

२४. परदारान्भर्त्रे श्वशुराय वा कुमारीं पित्रे भ्रात्रे वा । अनभ्युपगमे तु प्रायश्चित्तस्य यावज्जीवं निरोधः ॥

## PAṬALA X., KAṆḌIKÂ 27.

१. चरिते तु निर्वेषे यथापुरं यथापूर्वम् । धर्मात् । तृतीयार्थे पञ्चमी । धर्मेण संबन्धो भवति । हिशब्दो हेतौ । यस्मादेवं तस्मादवश्यं प्रायश्चित्तं कारयितव्ये । ततो यज्ञविवाहादौ न कश्चन दोष इति ॥

२. ... योनपत्य आत्मनः शक्त्यभावं निश्चित्य क्षेत्रजं पुत्रमिच्छन्भार्यां परत्र नियुङ्क्ते मृते वा तस्मिंस्तत्पित्रादयः संतानकाङ्क्षिणस्तद्विषयमेतत् । कुलान्तरप्रविष्टा स्त्री सगोत्रस्थानीया भवति । सा हि पूर्वं पितृसगोत्रा सती भर्तृगोत्रधर्मैरधिक्रियते । अतः सा भर्तृगोत्रपक्षाणां सगोत्रस्थानीया भवति । भर्ता तु साक्षात्सगोत्रः । तां सगोत्रस्थानीयां न परेभ्योऽसगोत्रेभ्यः समाचक्षीत । इयमनपत्यास्यामपत्यमुत्पादयेति । सगोत्रायैव तु समाचक्षीत । तत्रापि देवराय तदभावे सपिण्डेभ्यः ॥

३. कः पुनः सगोत्रस्य विशेषस्तत्राह ॥ कुलायेति ॥ हि यस्मात्स्त्री कन्या प्रदीयमाना कुलायैव प्रदीयत इत्युपदिशन्ति धर्मज्ञास्तस्मात्सगोत्रायैव समाचक्षीतेति । कुलाय कन्या क्वचिद्देशेषु दीयते गोत्रजेन केनचिदप्यनुभूयते । उक्तं च बृहस्पतिना ।

अभर्तृकाभ्रातृभार्याग्रहणं चातिदूषितम् ।
कुले कन्याप्रदानं च देशेष्वन्येषु दृश्यत इति ॥

४. तमिमं नियोगं दूषयति ॥ सदिति ॥ यद्यप्येवं पूर्वे कृतवन्तस्तथापि तदद्यत्वे विप्रतिपन्नं विप्रतिषिद्धम् । कुतः । इन्द्रियदौर्बल्यात् । दुर्बलेन्द्रिया ह्यद्यत्वे मनुष्यास्ततश्च शास्त्रव्याजेन भर्तृव्यतिक्रम इति प्रसङ्गः स्यादिति सगोत्रविषये च यो विशेषः सोऽपि नास्तीति ॥

५. येन पाणिना पूर्वमग्निसाक्षिकं पाणिर्गृहीतः कन्यायास्तस्मात्पाणेरन्यो भवति सगोत्रस्यापि पाणिः । यस्मादेवं पाणेः परत्वमविशिष्टं समानं तस्मादविशेष इति । अवशिष्टमित्यपपाठः ॥

[1] G. U.[1] omit all from कुलायकन्या क्वचिद्देशेषु—

६. पाणिरन्यो भवतु को दोषः । तद्व्यतिक्रम इत्यादि ॥ तस्य पाणेर्व्यतिक्रम उभयोर्दंपत्योर्नरको भवति । खलु. पुनरिति प्रसिद्धिद्योतकौ निपातौ । ......... ॥

७. आरभ्यतेऽनेनेत्यारम्भणः । योयं दंपत्योः परस्परं नियमः । स आम्भणो यस्य नियमारम्भणः । एवंभूतो योऽभ्युदयः स एव वर्षीयान्वृद्धतरः कस्माद्वर्षीयान् । एवमुक्तेन प्रकारेण नियोगलक्षणेन यदपत्यमारभ्यते तस्मादेवमारम्भणादपत्याद्वर्षीयानिति । अपात्यादित्यपि पाठः । आपत्यादिति प्रायेण पठन्ति ॥

९. शूद्रस्त्वार्यायां त्रैवर्णिकायां प्रसक्तो वध्यः । एतच्च योन्तःपुरादिष्वधिकृतो रक्षकः सन्स्वयमेव गच्छति तस्य भवति । ............ ॥

१०. अस्य शूद्रस्य या दारभूता तेन भुक्ता त्रैवर्णिका स्त्री तां कर्शयेद्व्रतनियमोपवासैः । या प्रजाता न भवति तद्विषयमेतत् । ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण संगताः । अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतरा इति स्मरणात् ॥

११. अन्यः पूर्वः पतिर्यस्याः सान्यपूर्वा परभार्या । तस्यां सवर्णायां सकृद्गमने पादः पतति पतितः स्यात् । द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं तस्य तुरीयोंशस्त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं ब्रह्मचर्यमस्य प्रायश्चित्तम् । एतच्च श्रोत्रियभार्यायामृतुकाले कामतः प्रथमं दूषकस्य । तत्र गौतमः [२२,२९] द्वे परदारे त्रीणि श्रोत्रियस्येति ॥

१७. ब्राह्मणस्य त्वेतेषु निमित्तेषु चक्षुषो निरोधः कर्तव्यः पटबन्धादिना चक्षुषी निरोद्धव्ये यथा यावज्जीवं न पश्यति नतूत्पाटयितव्ये । न शारीरो ब्राह्मणदण्डोक्षतो ब्राह्मणो व्रजेदिति स्मरणात् । चक्षुनिरोध इति रेफलोपश्छान्दसः ॥

१८–१९. यो वर्णाश्रमप्रयुक्तान्नियमानतिक्रामति तं नियमातिक्रमणमन्यं वा प्रतिपिद्धानां कर्तारं रहसि बन्धयेन्निगडितं निरुन्ध्यात् । आ समापत्तेः । यावदसौ नियमान्प्रतिपत्स्ये निषिद्धेभ्यो निवर्तिष्य इति ब्रूयात् ॥

२१. यदि दण्डे प्रवृत्तं राजानमाचार्यो ब्रूयादहमेतमतः परं वारयिष्यामि मुच्यतामयमिति । ततोऽङ्गदण्डे प्राप्तेर्थदण्डोर्थदण्डे प्राप्ते ताडनं ताडने प्राप्ते धिग्दण्ड इति कृत्वा तद्वशे विसृजेत् । एवमृत्विजि । ऋत्विगा-

चार्यौ राज्ञः स्वभूतौ न दण्ड्यस्य । स्नातकौ विद्यावृत्ताभ्याम् । राजानन्तरादिः । सर्व एते राज्ञा मान्याः । अतस्ते दण्ड्यस्य त्राणं स्युरुक्तेन प्रकारेण रक्षका भवेयुः । नान्यः कश्चित् । तेप्यन्यत्र वध्यात् । यस्य वधानुगुणोपराधो न तस्याचार्यादयोपि त्राणम् । हन्तव्य एव स इति ॥

## PATALA XI., KANDIKÂ 28.

१. वैश्यो वैश्यवृत्तिर्वा कृष्यर्थं परक्षेत्रं परिगृह्य यत्नुत्थानं यत्नं कृषिविषयं न कुर्यात् । तदभावाद्यदि फलं न स्यात्तत एतस्मिन्निमित्ते स कर्षकः समृद्धश्चेत्तस्मिन्भागे यत्फलं भावि तदपहार्योपहारयितव्यो राज्ञा क्षेत्रस्वामिनो दाप्यः ॥

२. कीनाशः कर्षकस्तस्यावशिनोस्वतन्त्रस्य निर्धनस्य दासस्य कर्मन्यासे स चेत्कर्म न्यसेद्विच्छिन्द्यात्तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यं स दण्डेन ताडयितव्यः । अर्थाभावान्नार्थदण्डः । अपर आह । अवश्यवश्योविधेयः । यः क्षेत्रं परिगृह्यावशिनः कीनाशस्य कृषिकर्म न्यसेन्न स्वयं कुर्यात्तस्य परिग्राहको दण्डेन ताड्य इति । अथवावशिन इति बहुव्रीहिः । यस्य कीनाशस्य वशी स्वतन्त्रः क्षेत्रवान्नास्ति यदि पूर्वकृष्टस्य क्षेत्रस्य कृषिकर्म न्यसेन्न कुर्यात्तस्य ताडनं दण्ड इति राजपुरुषस्योपदेशः ॥

५. ये च पशवो व्रजे गोष्ठे निरुद्धास्तं व्रजं हित्वादिनः सस्यादेर्भक्षयितारो भवन्ति तान्कर्शयेद्बन्धनादिना कृशान्कुर्यात् । कः । यद्रक्षितं तद्वान्राजपुरुषो वा । नातिपातयेन्नातिनिरोधनं कुर्यान्नातिताडयेद्वा ॥

६. यदि पशुपः पशूनवरुध्य पालयितुं गृहीत्वा भयस्थानेषु विसृज्योपेक्षया मारयेन्नाशयेद्वा । नाशनं चोरादिभिरपहरणम् । तस्मिन्सति[1] स्वामिभ्यः पशूनवसृजेत्प्रत्यर्पयेत्पश्वभावे मूल्यम् ॥

७. ..................कः । यस्तत्र रक्षकत्वे राज्ञाधिकृतः ॥

८. पुनः प्रमादादुत्सृष्टेषु सकृदवरुध्य स्वामिभ्योवसृजेत् ॥

९. ततो द्वितीयात्प्रमादादूर्ध्वं ग्राममानीयेत्यादि यदुक्तं तत्र सूर्ध्नेन्नाद्रियेत । तस्मिन्विषय उपेक्षेत ॥

---

[1] G. U.[2] omits तस्मिन्सति.—

१२. तथाशब्दस्य भोजनमित्यनेन संबन्धः । प्राणसंशयदशायामेधोदकादेरादाने कामकृतेप्यदण्ड्यः । तथा भोजनमप्याददानः प्राणसंशये न दण्ड्य इति ॥

---

## PAṬALA XI, KAṆḌIKÂ 29.

१. तेषु प्रयोजकादिषु यो भूय आरभते यस्य व्यापारोऽर्थनिर्वृत्तावधिकमुपयुज्यते तस्मिन्फलविशेषो भवति ॥

३. कुटुम्बिनौ दंपती । तौ धनस्य परिग्रहे विनियोगे चेशाते । यद्यप्येवं तथापि भर्तुरनुज्ञया विनास्त्री न विनियोक्तुं प्रभवति । भर्ता तु प्रभवति । तदेतेन वेदितव्यं न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्तीति [ २,१४,११ ] ॥

४. तयोरनुमतेनुमतौ सत्यामन्येपि पुत्रादयस्तद्धितेष्वैहिकेष्वामुष्मिकेषु च हितेषु वर्तेरन्द्रव्यविनियोगेनापि वा ॥

५. अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विप्रतिपिद्धो वादो विवादः । तत्र विद्यादिगुणसंयुक्ता निर्णेतारः स्युरिति वाक्यशेषः । विद्याध्ययनसंपदध्ययनसहितं शास्त्रज्ञानम् । अभिजनः कुलशुद्धिः । वृद्धाः परिणतवयसः । मेधाविन ऊहापोहकुशलाः । धर्मेषु वर्णाश्रमप्रयुक्तेष्वविनिपातिनः । विनिपातः प्रमादः । तद्रहिताः ॥

६. ते च निर्णयन्तः संदेहस्थलेषु लिङ्गतोनुमानेन दैवेन तप्तमाषादिना । इतिशब्दः प्रकारे । यच्चान्यदेवंयुक्तं वचनव्याघातादि तेन च विनिश्चयं संस्थितिमन्विष्य । निर्णेतारः स्युरित्यध्याहृतेन वाक्यसमाप्तिः ॥

७. अथ साक्ष्यविधिः ॥ पुण्याह इति ॥ पुण्याहे देवनक्षत्रे । प्रातर्न मध्याह्नादिषु । अग्नाविद्धेऽग्निमिद्ध्वा तत्समीपे । अपामन्त उदककुम्भमुपनिधाय तत्समीपे । राजवति राजाधिष्ठिते सदसि । राजग्रहणं प्राड्विवाकादेरुपलक्षणम् । उभयत उभयोरपि पक्षयोः । सत्यवचनेन प्रामाण्यवचनेन साक्षिणो यद्भावि फलं तत्सत्यं ब्रूहि । अनृतं त्यक्त्वा सत्येन स्वर्गमेष्यसि । अनृतमुक्त्वा महाघोरं नरकं प्रतिपत्स्यस इत्यादिना प्रकारेण समाख्याप्य प्राड्विवाकादिभिः पृष्ट इति शेषः । सर्वानुमतोऽर्थिप्रत्यर्थिनोः सभ्यानां

चानुमती सत्यां मुख्यः साक्षी गुणैरुपेतो दोषैश्च वर्जितः साक्षी प्रश्नं पृष्टमर्थं सत्यं यथात्मना ज्ञातं तथा ब्रूयात् ॥

१०. सत्य उक्ते स्वर्गो भवति । सर्वाणि च भूतान्येतं प्रशंसन्ति अपि देवाः ॥

११. स्त्रीषु शूद्रेषु च या विद्या सा निष्ठा समाप्तिः । तस्यामप्यधिगतायां विद्याक्रमे परितिष्ठतीति ॥

१२. अथर्वणा प्रोक्तमधीत आथर्वणिकः । वसन्तादिभ्यष्ठक् [ पा० ४, २, ६३ ]. तेषामाम्नाय आथर्वणः । आथर्वणिकस्येकलोपः । तस्य वेदस्य शेषोयं या विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु चेत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥

१३. अत्र समाम्नातं प्रतिपदं पाठः । तेन धर्मसमाप्तिः कृच्छ्राशक्या कर्तुं किंतु लक्षणकर्मणा तु समाप्यते येन सामान्येन भिन्नानामप्यधिगमो भवति तल्लक्षणं तस्य कर्मणा करणेन समाप्यत इति । कर्मणाच्चेति द्वितकारपाठश्छान्दसः । आदिति वा निपातस्य प्रश्लेपः । स च सद्य इत्यस्यार्थे द्रष्टव्यः ॥

१४. वक्ष्यत इति शेषः ॥ सर्वजनपदेष्वित्याद्यभिजयतीत्यन्तं गतम्[1] ।

१५. उक्तव्यतिरिक्ता ये धर्मास्ते धर्मशेषास्तान्स्त्र्यादीनामपि सकाशात्प्रतीयादित्येके मन्यन्ते । ते च प्रतिजनपदं प्रतिकुलं च भिन्नास्तथैव प्रत्येतव्याः । तत्र द्रविडाः कन्या मेषस्थे सवितर्यादित्यपूजामाचरन्ति भूमौ मण्डलमालिख्येत्यादीन्युदाहरणानि । द्विरुक्तिः प्रश्नपरिसमाप्त्यर्था[2] ॥

[1] G. U[1] omits the two first sentences.— [2] G. U[1] has only वक्ष्यते । गतम् ॥[1]
[3] प्रश्नपरिसमाप्त्यर्था G. U[1].—

# VERBAL INDEX TO THE DHARMA SUTRA

BY Dr. THEODOR BLOCH.

## अ

इ

ई



उ

ऊ



ऋ

य

श

ह